

**БЮЛЕТЕНЬ
УКРАЇНСЬКОГО
ТОВАРИСТВА
З ДОСЛІДЖЕННЯ
ВІСІМНАДЦЯТОГО
СТОЛІТТЯ**

Випуск 2, 2024

Спеціальний випуск: Суспільство,
влада та ідентичності в ранньомодерній
Україні: збірка есеїв на пошану Зенона Когути

**BULLETIN
OF THE UKRAINIAN
SOCIETY FOR EIGHTEENTH-
CENTURY STUDIES**

Issue 2, 2024

Special Issue: Society, Power,
and Identities in Early Modern Ukraine:
A Collection of Essays in Honour of Zenon E. Kohut

Зенон Когут

ПЕРЕДМОВА

Сергій Плохій, Франк Сисин, Володимир Склокін

Зенон Когут прийшов у цей світ на велике свято напередодні Водохреща 1944 року, саме тоді, коли його родина зрозуміла, що сталінський терор наближається на багнетах радянської армії. Через кілька місяців після народження він із батьками вирушив у подорож, яка привела його через Німеччину до Філадельфії. Там він здобув освіту в коледжі Ла-Салль та Пенсильванському університеті, а також долучився до роботи в новоствореному Українському науковому інституті в Гарварді. Після довгого періоду викладання в університеті, а згодом праці в американських урядових інституціях Зенон повернувся до свого академічного покликання, обійнявши посаду наукового співробітника, а згодом і директора Канадського інституту українських студій при Альбертському університеті.

Зенон накопичував життєвий та науковий досвід від старої Галичини до далекого Едмонтону. Це був шлях, який зрештою привів його до ролі одного з провідних українських істориків та організаторів академічного життя. Його заслуги на цьому шляху ми з радістю відзначаємо цією публікацією. Україномовний читач вже має можливість ознайомитися з інтелектуальною біографією Зенона Когута до 2004 року, написаною Володимиром Кравченком і опублікованою у збірнику наукових праць на пошану Зенона під назвою “Синопис.”¹

У цьому нарисі Кравченко згадав про “Звернення до українських істориків з приводу відзначення річниці Переяславської ради.” Це звернення було написано Зеноном та двома іншими авторами цієї передмови 13 березня 2002 року. Воно виникло як відповідь на зусилля уряду Кучми наблизити Україну до Росії та повернути українську історіографію до радянських та імперських російських традицій. Кравченко писав про розчарування Зенона та його колег щодо певних аспектів писання історії в Україні та сприйняття їхньої роботи в українській історіографії. Втім, варто пам'ятати, що цей текст був написаний до Помаранчевої революції, яка мала на меті досягнення політичних змін в Україні, а відтак і зміну історичних репрезентацій. Есей Кравченка був вперше опублікований українською мовою у збірці творів Когута 2004 року, яка стала продовженням перекладу його класичної монографії “Російський централізм і

¹ *Synopsis: A Collection of Essays in Honour of Zenon E. Kohut*, ed. Serhii Plokyh and Frank Sysyn (Edmonton and Toronto: CIUS Press, 2005).

українська автономія” 1996 року². Ці дві книги відіграли ключову роль у представленні українським історикам та широкій громадськості творчості Зенона протягом останніх двох десятиліть.

Наступні роки стали для Когута продовженням його самовідданої праці на чолі КІУСу, що тривала аж до його виходу на пенсію у 2012 році. Цей період був насичений новими проєктами в Україні, успішними зусиллями з фандрейзінгу та запуском нових програм і проєктів в Інституті. Зроблений ним пізніше ретельний аналіз розвитку КІУСу в ці роки свідчить про значні досягнення Інституту та його особистий внесок у його розвиток. Незважаючи на велику адміністративне навантаження, Зенон продовжував досліджувати різні виміри ранньомодерної історії України: українську автономію, Україну у складі Російської імперії, історіографію та ідентичність.

Найбільш важливою та цитованою книгою Зенона Когута наразі залишається “Російський централізм і українська автономія: скасування Гетьманщини, 1760–1830”, видана англійською мовою у 1988 році та перекладена українською у 1996 році.³ Для західних дослідників історії імперської Росії ця книжка стала не лише найбільш авторитетним викладом обставин скасування автономії Гетьманщини в період правління Катерини II, але й базовим англомовним нарративом історії козацької України та її взаємин з імперським центром.⁴

Успіху книжки на Заході посприяли два зовнішні чинники. По-перше, вона добре вписувалася в домінуючий тренд в історіографії 1970–80-х рр., який переглядав стару ідею про винятковість історичного шляху Росії та СРСР і включав історію Російської імперії до ширших європейських процесів ранньомодерного державотворення, постання абсолютистської і добре керованої держави, а також появи і розвитку реформ просвіченого абсолютизму. По-друге, книжка стала передвісником “імперського повороту,” який почав набирати оберти у 1990-х рр. У контексті російських та східноєвропейських студій він передбачав переосмислення історії Росії та СРСР як багатонаціональних

² Зенон Когут, *Російський централізм і українська автономія: ліквідація Гетьманщини, 1760–1830* (Київ: Основи, 1996); Зенон Когут, *Коріння ідентичності: студії з ранньомодерної та модерної історії України* (Київ: Критика, 2004).

³ Zenon E. Kohut, *Russian Centralism and Ukrainian Autonomy: Imperial Absorption of the Hetmanate, 1760s–1830s* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1988); Зенон Когут, *Російський централізм і українська автономія: ліквідація Гетьманщини, 1760–1830* (Київ: Основи, 1996).

⁴ Див., наприклад: Isabel de Madariaga, *Russia in the Age of Catherine the Great* (New Haven and London: Yale University Press, 1981), 66–75; Andreas Kappeler, *The Russian Empire: A Multiethnic History* (London and New York: Routledge, 2013), 65–9; Alfred J. Rieber, *The Struggle for the Eurasian Borderlands: From the Rise of Early Modern Empires to the End of First World War* (Cambridge: Cambridge University Press, 2014), 363–71; David Saunders, “Russia’s Nationality Policy: The Case of Ukraine (1847–1941),” in *Synopsis: A Collection of Essays*, 339; Alexei Miller, *The Ukrainian Question: The Russian Empire and Nationalism in the Nineteenth Century* (Budapest and New York: CEU Press, 2003).

імперій, зміщення уваги з імперського центру на периферії та наголос на порівняльному дослідженні імперської національної політики.

В радянській Україні про всі політичні антиросійські рухи (Івана Мазепу та Пилипа Орлика), про політику Катерини II, яка придушувала українську автономію, чи будь-які прояви української ідентичності, писали з російської імперіалістичної перспективи. У 1990-х роках нарешті з'явилась можливість писати про негативні сторони російського імперіалізму та обговорювати радянську цензуру українських антиімперських заяв та рухів. У цьому ідеї Зенона були сприйняті в Україні неоднозначно. Догматична версія національної історії, яка домінувала в українській історіографії після здобуття незалежності, пропонувала чорно-білу версію минулого українсько-російських відносин як багатомісячну історію колоніального гноблення, експлуатації та репресій. У цій парадигмі політика Росії щодо України завжди визначалася “великодержавним шовінізмом” і була спрямована на русифікацію та експлуатацію.⁵

Зрозуміло, що книжка Когута, яка пропонувала радше політологічний погляд на характер російського політичного режиму ранньомодерної доби та розглядала скасування козацьких автономій у ширшому контексті уніфікаційних та модернізаційних заходів, інспірованих камералізмом та Просвітництвом, не дуже вписувалася в картину світу прихильників традиційної національної історії⁶. Втім, вони не так вступали в дискусію, як ігнорували висновки Зенона, а якщо вже про них згадували, то із застереженням, що просвітницька та модернізаційна риторика російських монархів слугувала лише прикриттям справжньої колоніальної антиукраїнської політики.⁷

Подібною була і ситуація з рецепцією україномовної збірки “Коріння ідентичності”,⁸ яка переосмислювала малоросійську ідентичність у Гетьманщині як ключову протодержавну та протонаціональну ранньомодерну ідентичність, що стала важливим етапом в українському націотворенні. Висновки Когута про малоросійське коріння модерної української національної ідентичності та про залученість українців до творення загальноросійської імперської ідентичності

⁵ Serhy Yekelchuk, *Writing the Nation: The Ukrainian Historical Profession in Independent Ukraine and the Diaspora* (Stuttgart: Ibidem-Verlag, 2023), 33–8; Володимир Кравченко, “Україна, імперія, Росія. Огляд сучасної історіографії,” in Володимир Кравченко, *Україна, імперія, Росія. Вибрані статті з модерної історії та історіографії* (Київ: Критика, 2011), 391–454; Георгій Касьянов, “Пикник на обочині: осмысление имперского прошлого в современной украинской историографии,” in И. Герасимов, С. Глебов, А. Каплуновский, М. Могильнер, А. Семенов, ed. *Новая имперская история постсоветского пространства* (Казань: Центр исследования национализма и империи, 2004), 81–108.

⁶ Volodymyr Kravchenko, “Zenon E. Kohut: Selected Pages of an Intellectual Biography,” in *Synopsis*, 17.

⁷ Віктор Брехуненко, *Східна брама Європи: Козацька Україна в середині XVII–XVIII ст.* (Київ: Темпора, 2014), 449–553.

⁸ Зенон Когут, *Коріння ідентичності: студії з ранньомодерної та модерної історії України* (Київ: Критика, 2004).

виявилися занадто провокативними і конструктивістськими для прихильників догматичної версії національної історії, які були схильні думати про ідентичність у категоріях примордіалістської тяглости.

Зовсім іншою була рецепція “Російського централізму” та “Коренів ідентичності” у працях старшого покоління дослідників, критичних щодо догматичної версії національної парадигми, а також серед молодшого покоління, що прийшло в професію вже за часів незалежності і більшою мірою орієнтувалося на західні методологічні та теоретичні зразки.⁹ Тут дослідження Когута справили великий вплив і сприймалися як важливий приклад західного «імперського повороту», який дозволяв у ширшій порівняльній площині переосмислити українсько-російські стосунки ранньомодерної доби і вийти поза кліше як радянської історіографії з її наголосом на “возз’єднання” та “дружбі народів,” так і традиційної національної історії з її баченням Росії як “агресивного азіяського деспотизму.”

Характерним прикладом тут є рецензія на “Російський централізм і українську автономію” однієї з лідерок старшого покоління істориків Наталі Яковенко з промовистою назвою “Гетьманська Україна під колесами просвітницьких ідеалів.” Яковенко вітала появу українського перекладу передусім у контексті того, що ця книжка є зразком нової західної україністики, яка важлива не так тому, що вона відкриває нові факти, а передусім тому, що вона черпає з актуальних здобутків західного історіописання і пропонує нове концептуальне бачення історії козацької України та українсько-російських стосунків.¹⁰

У 2000-ні роки ця нова візія стала джерелом інспірації для багатьох досліджень присвячених історії Гетьманщини та інкорпорації українських козацьких автономій до Російської імперії, перетворення козацької старшини на “нову шляхту” та російське дворянство, трансформації ранньомодерного українського історіописання та ідентичностей.¹¹ Зрозуміло, що наука не стоїть на місці і під впливом нових архівних відкриттів та методологічних поворотів окремі висновки “Російського централізму” та “Коренів ідентичності” переглядаються в сучасній українській історіографії, але важливо, що ці праці набули

⁹ Kravchenko, “Zenon E. Kohut,” 17.

¹⁰ Наталя Яковенко, “Гетьманська Україна під колесами просвітницьких ідеалів,” *Сучасність*, по 9 (вересень 1997): 145–9.

¹¹ Див., наприклад: Віктор Горобець, “*Волимо царя східного...*” *Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава* (Київ: Критика, 2007); Василь Кононенко, *Модернізація Гетьманщини: проекти козацької адміністрації 1687–1764 рр.* (Київ: Інститут історії НАНУ, 2017); Володимир Маслійчук, *Козацька старшина слобідських полків другої половини XVII – першої третини XVIII ст.* (Харків: Харківський приватний музей міської садиби, 2009); Алексей Толочко, *Киевская Русь и Малороссия в XIX веке* (Київ: Лаурис, 2012); Володимир Склокін, *Російська імперія і Слобідська Україна у другій половині XVIII ст.: просвічений абсолютизм, імперська інтеграція, локальне суспільство* (Львів: Видавництво УКУ, 2019); Svitlana Potapenko, “Loyalty in Exchange for Wealth: Slobidska Ukraine Peripheral Nobility in the Late 18th – Early 19th Centuries,” *Україна Модерна* 25, (2018): 103–19.

певного класичного статусу і є обов'язковою точкою відліку для дослідників історії Гетьманщини.¹²

Нові роботи Когута, що засвідчили увагу вченого до здобутків нової пострадянської української історіографії, були опубліковані в англomовній збірці есеїв "Making Ukraine" у 2011 році. У цій книжці він переосмислив свої попередні праці та підкреслив органічний зв'язок сучасної української ідентичності з малоросійською ідентичністю ранньомодерного періоду, а також переосмислив значення "Синопису" як твору, що представляв слов'янську, а не східнослов'янську ідентичність. Зенон, який присвятив десятиліття дослідженням ранньомодерної України, заявив: "Хоча сучасна українська держава і нація все ще формуються, я переконаний, що їхні корені лежать у ранньомодерному періоді, а не є просто "винаходом" націєтворців XIX і XX століть. За тридцять років досліджень у цій галузі я лише більше переконався у зв'язку між концепцією руського народу в Речі Посполитій та ідеєю малоросійського народу у XVII–XVIII століттях."¹³

Зенон детально дослідив історію виникнення ідеї козацької української вітчизни на обох берегах Дніпра, як реакції на поділ України в результаті Андрусівського перемир'я (1667). Ця концепція XVII та початку XVIII століття була пізніше реконструйована в малоросійську ідентичність середини XVIII та початку XIX століття, яка стала основою для формування сучасної української ідентичності.¹⁴ Завжди обережний у своїх формулюваннях, він також окреслив інші інтелектуальні тенденції цього періоду. Однак у передмові він чітко дав зрозуміти, що ця збірка не є кульмінацією роботи його життя, а радше початком його нового дослідницького проєкту.

У свої вісімдесят Зенон дослідив власне коріння, яке сягало його рідного міста Янова (нині Івано-Франкове) та включало історію родин українського, польського та німецького походження. Він також продовжив досліджувати ранньомодерну українську ідентичність та політичну культуру до її інкорпорації та інтеграції в імперську Росію. Спираючись на нові дослідження своїх колег в Україні, Польщі та на Заході, він продовжив дослідження витоків ранньомодерних ідентичностей на українських землях, що беруть свій початок у XVI столітті та подіях, пов'язаних з Люблінською унією. Він також звернувся до

¹² Див., наприклад, як ідеї Когута стають стимулом для переосмислення специфіки інтеграції Київської православної митрополії до імперської церкви й інкорпорації колишньої козацької старшини до імперського дворянства у монографіях Максима Яременка і Тетяни Литвинової: Максим Яременко, *Київське чернецтво XVIII ст.* (Київ: Видавничий дім "Києво-Могилянська Академія," 2008), 9–21; Тетяна Литвинова, *"Помещицька правда": дворянство Левобережної України и крест'янський вопрос в конце XVIII – первой половине XIX века* (Москва: Новое литературное обозрение, 2019), 13–36.

¹³ Zenon E. Kohut, *Making Ukraine: Studies on Political Culture, Historical Narrative, and Identity* (Toronto: CIUS Press, 2010), xi.

¹⁴ Zenon E. Kohut, *Making Ukraine*, xi–xii.

витоків козацької України, певним чином повернувшись до своїх зацікавлень часів роботи в Інституті східноєвропейських досліджень імені Липинського у Філадельфії. Крім того, він скористався публікацією нових джерел та історичних праць, вихід яких став можливим в Україні лише після падіння комунізму.

Довівши свою історію до доби Мазепи (1687–1709) та гетьманування Пилипа Орлика (1710–42), які були в центрі уваги української історіографії після 1991 р., Зенон завершив монографію “Творення козацької України: формування ранньомодерної політичної думки, культури та ідентичності (1569–1714)” (*The Making of Cossack Ukraine: Political Thought, Culture, and Identity Formation, 1569–1714*). Коли він писав основну частину цієї книги, він не міг знати, що відбудеться повномасштабне вторгнення в Україну, повернення радикальних антиукраїнських концепцій у Росії та розпорошення світами українських науковців. На тлі цих трагічних подій академічна спільнота на Заході стала більш сприйнятливою до не-русоцентричних поглядів, як у його попередніх роботах, так і в його новій книжці. Ці підходи виявилися особливо значущими, оскільки походять від людини, яка зробила значний внесок у вивчення імперської Росії та російської ідентичності.

Наразі зарано підбивати остаточні підсумки – нова, найбільш фундаментальна монографія Зенона Когута має вийти друком 2024 року. Але станом на сьогодні виглядає, що дослідження Когута над українською ранньомодерною ідентичністю мали найбільш інноваційний і тривалий вплив на українську історіографію. Його концептуалізація малоросійської ідентичності в Гетьманщині як нової форми української протодержавної та протонаціональної ідентичності дала поштовх цілій хвилі інноваційних досліджень ранньомодерного українського націотворення, які активно розвивалися спочатку у Північній Америці, а згодом і в самій Україні.¹⁵ Ці дослідження переконливо продемонстрували важливість козацького ранньомодерного державо- і націотворення для розвитку українського національного руху в XIX ст. та підкреслили континуїтет між козацькою та посткозацькою добою української історії.¹⁶

Заснування у 2021 році Українського товариства дослідників вісімнадцятого століття, яке організувало дві конференції та взяло участь у конгресі Міжна-

¹⁵ Див. огляд цих досліджень: Франк Е. Сисин, “Українське націотворення за ранньомодерної доби: нові результати досліджень,” in *Україна: процеси націотворення*, ed. Андреас Каппелер (Київ: Видавництво “К.І.С.,” 2011), 81–96; Vadym Adadurov, Volodymyr Sklokin, “Introduction,” in *Імперські ідентичності в українській історії XVIII – першої половини XIX ст.*, ed. Вадим Ададуrow, Володимир Склокін. (Львів: Видавництво УКУ, 2020), 26–44; Zenon Kohut, Volodymyr Sklokin, Frank Sysyn, “Introduction,” in *Eighteenth-Century Ukraine: New Perspectives on Social, Cultural and Intellectual History*, ed. Zenon Kohut, Volodymyr Sklokin, Frank Sysyn, with Larysa Bilous. (Montreal and Kingston: McGill-Queen’s University Press and Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 2023), 3–26.

¹⁶ Tomasz Hen-Konarski, “No Longer Just Peasants and Priests: The Most Recent Studies on Nation Building in Nineteenth-Century Ukraine,” *European History Quarterly* 45, no. 4 (Winter 2015): 713–37.

родного товариства в Римі, стало свідченням розвитку досліджень «довгого» вісімнадцятого століття, яке було такою важливою частиною академічного життя Зенона Когути.

Його колеги зібралися тут, щоб висловити свою вдячність, долучивши результати своїх досліджень. У цьому випуску бюлетеня Товариства також міститься переклад статті Зенона про роботу на посаді директора КІУСу – інституту, який відіграв таку важливу роль у відродженні ранньомодерних досліджень в Україні. Хоча читачі можуть ознайомитися з вибраною бібліографією праць Когути до 2005 року в онлайн-версії збірника, виданого на його пошану у 2004 р. в “*Journal of Ukrainian Studies*”,¹⁷ у цьому випуску бюлетеня цей список продовжено до 2023 року, і ми очікуємо на публікацію його нової монографії. Ми вдячні Ларисі Білоус за повний переклад статті Зенона та укладання бібліографії. Ми також дякуємо Українському товариству дослідників вісімнадцятого століття за організацію симпозіуму на честь Зенона та спеціального випуску бюлетеня.

¹⁷ “*Journal of Ukrainian Studies*. Vol. 29, Issue 1–2,” CIUS-Archives, 1–2, accessed November 28, 2023, <https://cius-archives.ca/collections/show/100>.

“ХОЗАРСЬКИЙ МІФ” ТА ЙОГО ІНСТРУМЕНТАЛІЗАЦІЯ В ГЕТЬМАНЩИНІ XVIII СТ.

Андрій Бовгиря

На початку 1830-х рр. столітній Микита Корж (1731–1835) – колишній запорозький козак і напевно останній на тоді свідок козацької минувшини, ділився своїми спогадами про історію Запорозької Січі, яку він ще пам’ятав, із представником Одеського Історичного товариства, під егідою якого пізніше ці спогади були опубліковані. Окрім інформації про звичаї Січі, повсякдення, історію, старий козак згадав прадавнє минуле та версію походження козаків: “За усним переказом через прадіда, діда і батька мого дійшли до мене відомості про те, що запорожці в давнину називалися козарами. Оскільки їхнє чільне місце проживання було над Дніпром нижче порогів, то й названо вже після того, через гетьмана Богдана Хмельницького, запорожцями.”¹ В цей же період Пантелеймон Куліш, який збирав фольклор на Київщині, записав у місцевого жителя фрагмент легенди про те, що запорозькі козаки раніше іменувалися “козарами.”² Кількома десятиліттями раніше – на початку 1770-х рр. на Запорозькій Січі, ліквідованій за наказом Катерини II у 1775 р., побував російський військовий інженер і автор відомого “Летописного повествования о Малой России и казаках вообще” (1786). Він зокрема цікавився у тамтешніх мешканців про їх походження. На що козаки також розповіли йому про хозар, як своїх давніх предків – “от народа козарского.”

Як з’явилися згадки про хозар у фольклорі? Звідки запорожці черпали інформацію про своє походження? Чому вони були так переконані у хозарських витоках? Власне сам Рігельман, наголошуючи на надзвичайній популярності подібних етногенетичних ідей серед козаків, зробив припущення щодо їх можливого трансферу. На його переконання, їх джерелом могла стати анонімна “малоросійська історія,” розповсюджена на той час у козацькому середовищі.³

¹ *Устное повествование бывшего запорожца Никиты Леонтьевича Коржа* (Одесса: Городская типография, 1842), 10.

² П. Куліш, *Записки о Южной Руси* (Санкт-Петербург: тип. А. Якобсона, 1856), 1, 57.

³ А. Рігельман, *Летописное повествование о Малороссии, ее народе и казаках вообще* (Москва: Университетская типография, 1847), 1–2, 5–7.

Цілком ймовірно, що цим текстом є “Літопис Грабянки” – відомий твір, що відноситься до серії так званих “козацьких літописів” який дійшов до наших днів у більше як півсотні рукописних копій. Можна припустити, що станом на кінець XVIII ст. їх кількість була незрівняно більша. Це була справжня книга для читання з вітчизняної історії для мешканців Гетьманщини й колишніх її теренів аж до початку XIX ст., позаяк доступних друкованих аналогів інших, співмірних за змістом й ідеологією праць, було обмаль. Очевидно, запорожці могли натрапити на хозарський сюжет саме в рукописах “Літопису Грабянки.”⁴ Авторство твору достеменно не відоме, хоча довгий час приписувалося гадяцькому полковникові Григорію Грабянці, іменем якого і названо цей твір.

“Народ у Малоросійській країні, що називається козаками, ім'я своє має від стародавнього свого роду козарського...”⁵ Саме таким чином розпочинається більшість рукописних копій цього знаменитого твору. Після цього поміщено екскурс в історію, де йдеться про діяння предків-хозар від ранньосередньовічної чи навіть античної доби. Етимологію назви “козар” автор виводить від річки Козари, яка протікає через Бухарську землю та впадає в Каспійське море. Застосовуючи біблійну генеалогію народів, автор ідентифікує козар/хозар як нащадків старозавітного Гомера, онука Ноя. На його ж думку цей народ, що мав звичай “грубий и свирепий,” цурався матеріальних принад – золота і срібла, стремлінням до збагачення, а усю свою енергію направляв на військове самовдосконалення через безперестанні війни та військовий вишкіл. Від чого хозари та їх каган стали пострахом усім своїм сусідам. Відтак кожен з них намагався не ворогувати, а мати це войовниче плем'я собі за союзників. Такі видатні завойовники античних часів як Кір Великий, Олександр Македонський чи римський імператор Август, на переконання автора, не змогли б здійснити свої походи та створити держави без допомоги хозарського війська. У свій час предки козаків воювали з військами римських імператорів Тита та Веспасіяна, але згодом ставали їх союзниками.

Надалі в літописі хозари ототожнюються з більшістю відомими на той час кочовими народами, які здійснювали значний вплив на євразійську геополітику пізньої античності та раннього середньовіччя – гунів, аварів, болгар. При цьому автор хозарського сюжету особливо не переймається етногенетичними

⁴ Хозарський сюжет представлений в обох редакціях “Літопису Грабянки” – короткій і повній: *Летопись гадяцкого полковника Григория Грабянки* (Київ: Университетская типография, 1853), 3–16 (текст повної редакції поч. XVIII в.); *Гисторія Г. Грабянки*, упоряд. В. Мойсієнко (Житомир, 2001), 41 (текст короткої редакції кінця. XVII ст.). Про особливості співвідношення обох редакцій див.: А. Бовгира, “Літопис Грабянки: питання першооснови,” *Український історичний журнал*, № 4 (2003): 75–88. Російський історик Дмитрій Степанов наполягає на нібито невідомому раніше наративі кінця XVII ст., який також містить сюжет про хозар, див.: Д. Степанов, “‘Хазарская легенда’ в системе представлений казацкой старшины (конец XVII – начало XVIII в.),” *Диалог со временем*, № 67 (2019): 55–69. Однак, наведений Степановим матеріал, свідчить про ще один список короткої редакції “Літопису Грабянки.”

⁵ *Гисторія Г.Грабянки*, 3.

аспектами історії кочовиків, об'єднуючи їх в єдиний хозарський конгломерат, прилучивши до нього й відомі йому слов'янські народи, в тому числі й ті що мешкали на Балканах, Паннонії чи у пониззі Ельби. Усі вони в його візії були єдиного хозарського кореня а відтак і “нашими” предками.

Після ряду воєн із Західною та Східною Римськими імперіями, хозари частково втратили свою військову могутність. У “Літописі Грабянки” описано цілком фантастичні сюжети – про посольства франкського короля Дагоберта до хозар, їх розгром на Волзі і в Паннонії військами Карла Великого. Очевидно автор користався певним сюжетним каркасом історії, викладеної в європейських нарративах XVI–XVII ст., нанизуючи на них власні інтерпретації. Відтак у його візії, ближче до IX ст. територія впливу хозар помітно скоротилася. Зокрема були ліквідовані останні їх форпости в Західній Європі. Такими вважалися племінні утворення північно-західних слов'ян лютичів, ободритів, які знищив імператор Оттон.⁶ Надалі їх вплив не ширився далі руських земель та Візантії. Осердям хозарських земель відтепер стають береги Меотійського озера (Азовського моря), Північного Причорномор'я, Поволжя. Козари\хозари мали значний вплив на Київ й продовжували успішні війни з Візантією. Імператор Лев Ісаврянин задля примирення з ними, навіть одружує свого сина Льва Копроніма з донькою хозарського кагана. “И таким чином,” – мовиться далі в літописі – “козари, примирившись з греками, почали начаша потроху навикати християнської від херсонян віри. Й з ними врешті-решт змішалися.” Потім хазари/ козари отримали подвійний удар від руських князів та кочівників – печенігів і половців. В результаті чого вони остаточно втратили свою могутність й потрапили в залежність від сусідів. Татарська навала остаточно їх знищила, залишивши від них саму лише назву: “...а козарів найменування стало воїни малоросійські, що змінивши мало, козари в козаки іменуються відтоді.”⁷

Автор хозарського етногенетичного міфу не був першопрохідником, намагаючись якнайбільше “зістарити” історичні витоки своєї спільноти. Надаючи їй, у такий спосіб, більшого престижу, пов'язавши з войовничим народом, що свого часу відігравав домінуюче становище у регіоні. Подібними сюжетами починаються переважна більшість європейських історичних нарративів епохи пізнього Відродження і ранньомодерної доби. В такий спосіб кожен з європейських народів намагався знайти своє місце в тогочасній етно-історичній й ідеологічній мапі Європи. Чим древнішим було коріння, тим надійнішими вважалися пра-

⁶ Ототожнення слов'ян із східними народами – зокрема із сарматами вперше зафіксовано у Яна Длугоша (1415–80) а згодом в інших польських авторів XVI ст. Див.: А. Момрик, “Біблійна генеалогія в етногенетичних концепціях польських та українських літописців і хроністів (до постановки проблеми),” *Mediaevalia Ucrainica. Ментальність та історія ідей*, 5 (1998): 112–4. Можливо саме це ототожнення, як частина сарматської легенди, спонукало автора хозарського міфу пов'язати слов'ян з іншим кочовим народом – хозарами.

⁷ *Летопись Григория Грабянки*, 3–16; *Гисторія Г. Грабянки*, 41.

ва певного народу на займану ним територію, тим престижнішими вважалися їх власні династії правителів. Історик епохи Відродження Джозеф Скалігер (1540–1609) підтвердив цю точку зору, наголошуючи, що жодна міфологія не була створена сама по собі, усі міфи вказували поза собою на якусь політичну чи дидактичну мету, допомагаючи націям ідентифікувати себе зі своїм власним минулим і застосовувати історичні чесноти і цінності задля покращення їх поточного становища.⁸

Дещо раніше, в добу раннього Відродження, Франческо Петрарка (1304–74) розділив періодизацію європейської історії, позначивши античність та вік варварства, який у 1453 р. італійським гуманістом Флавіо Бьєндо вперше був означений терміном “Середньовіччя.” У візії італійських мислителів ранні історії більшості європейських народів, які прямо не відносилися до античної спадщини, втрачали право на неї.

Втім невдовзі з’являється твір, який докорінно змінює систему історичних координат. Йдеться про знаменитий текст “*Antiquitatum variarum*” монаха-домініканця Джованні Нанні (1432–1502) – збірник нібито втрачених і знову віднайдених античних текстів. В ньому, серед іншого, була поміщена історія халдейського жреця Бероза, який жив у Вавилоні в епоху Олександра Македонського. Вона описувала історію людства від Великого Потопу та розселення нащадків Ноя, які стали, в тому числі, й родоначальниками європейських народів. Історія псевдо-Бероза й інші тексти з коментарями Нанні впродовж XVI–XVII ст. витримали десятки перевидань й попри вже тогочасні засудження в цілковитому фальсифікаті, справили колосальний вплив на розвиток європейської історичної думки. Згідно концепту монаха-домініканця, через нібито одкровення халдейського жреця, яке значно розширювало й конкретизувало відому на тоді біблійну таблицю народів, кожен європейський народ отримав власного першопредка із старозавітних часів. Відтак, на історичну арену виходить Туїскон – син Ноя і прародитель германців, а також інші персонажі, не відомі Писанню. Відтепер не лише греки й італійці, як спадкоємці античності, могли хизуватися своїм давнім корінням, але й інші, які отримали стародавні витоки без античного посередництва.⁹

Український хозаризм можна вважати відголоском європейського інтелектуального впливу й етногенетичних концептів, які були започатковані ще в добу Відродження. Зрозуміло, що в текстах псевдо-Бероза нічого не йдеться ні про хозар, ні тим більше про русь і козаків. Автор хозарського міфу скористався

⁸ Karin Friedrich, *The Other Prussia. Royal Prussia, Poland and Liberty, 1569–1772* (Cambridge: Cambridge University Press, 2000), 76.

⁹ Див. докладніше: А. Доронин, “Європа на рубежі XV–XVI вв.: на порозі Нової історії (Взгляд с Запада),” *Нарративи руси кінця XV – середини XVIII в.: в пошуках своєї історії*, отв. сост., отв. ред. А. Доронин (Москва: Политическая энциклопедия, 2018), 19–27.

уже сформованим кліше й сконструював власну версію етногенезу, залучивши до неї також і персонажів Старого завіту. Предки-хозари відтак не поступаються престижем, військовою доблестю у порівнянні з античними римлянами чи греками, або ж войовничими персами. Вони повноправні суб'єкти історичного процесу. В більш практичній площині появу хозар в картині вітчизняного етногенезу слід ототожнювати зі спробою віднайти етимологію слова “козак” через співзвучність з “козар.”

Інтелектуальним посередником між ідеями європейських мислителів доби Ренесансу й хозарським міфом став сарматизм, як версія походження польської шляхти. Сарматизм як етногенетична концепція не була власне польським винаходом. Його коріння сягає ще за часів античності, коли грецькі та римські автори позначали Сарматією територію причорноморських рівнин. Так, “Географія” Птолемея визначає Сарматією великий ареал між Балтикою та Чорним морем. Реальною причиною виникнення цієї теорії був брак достовірних знань про географію та історію Центрально-Східної Європи, а подальшого розвитку вона знаходить у працях німецьких і французьких хроністів Х–ХІІІ ст. які воліли вбачати в слов'янах нащадків сарматів або самих сарматів.¹⁰ Також сармацький міф був популярним у добу Відродження. Зокрема, його розвинув у 1470 р. італійський історик та філософ, секретар польських королів Казимира ІV та Яна Ольбрахта Філіп Буанакорсі Каллімах (1437–96) у своїй праці “Історія Польщі, Чехії та Угорщини.”¹¹

Польським “першовідкривачем” сарматизму став Ян Длугош у середині ХV ст. Пізніше ця теорія була адаптована його співвітчизниками: Матвієм Меховським, Мартіном Бельським, Матвієм Стрийковським, Мартіном Кромером, Станіславом Сарницьким, Бернардом Ваповським та ін. Саме у Длугоша фіксується перше ототожнення слов'ян із східними народами.¹² Можливо саме це ототожнення, як частина сарматської легенди, й спонукало автора хозарського міфу пов'язати слов'ян з іншим кочовим народом – хозарами.

Таким чином, виникнення хозаризму як етногенетичного концепту цілком відповідало духові епохи, коли певні спільноти, яким в майбутньому судилося стати націями, продукували власні міфи походження, які допомагали ідентифікувати себе зі своїм власним минулим.

Хозарський міф, його елементи чи будь-які згадки про хозар рідко трапля-

¹⁰ S. Cynarski, “Sarmatyzm – ideologia i styl życia,” *Polska XVII w.: państwo, społeczeństwo, kultura* (Warszawa: Wiedza Powszechna, 1969), 247; T. Ulewicz, *Sarmacja. Studium z problematyki słowiańskiej w XV–XVI w.* (Kraków: Studium Słowiańskiego Uniw. Jagiell., 1950), 18–9.

¹¹ С. Мильников, *Картина славянского мира. Взгляд из Восточной Европы. Представления об этнической номинации и этничности XVI – начала XVIII в.* (Санкт-Петербург: Музей антропологии и этнографии [Кунсткамера], 1999), 71.

¹² А. Момрик, “Біблійна генеалогія в етногенетичних концепціях польських та українських літописців і хроністів,” 112–4.

ються в офіційних документах доби Гетьманщини – гетьманських універсалах, текстах договорів, матеріалах центральних установ автономії, полкових, сотенних канцеляріях. Фактично він не виходить за межі наративів, текстів історичних творів. Однак є і певні виключення. Інформація про хозарське походження українців актуалізується в текстах першої політичної еміграції, яка стала наслідком поразки під Полтавою союзницьких військ гетьмана Івана Мазепи й шведського короля Карла XII. Подальша активність представників еміграції потребувала в тому числі й ідеологічного підґрунтя для заперечення претензій московського царя на його право володіння Гетьманщиною. Відтак козаки й козацький малоросійський народ вцілому, згідно цього міфу, мали власних давніх правителів й не зобов'язані сприймати московських монархів як своїх суверенів.

Яскравим прикладом подібної інструменталізації хозарського міфу є документ 1710 р. – відповідь Йосипа Кириленка, кошового Запорізької Січі на лист гетьмана Івана Скоропадського. Перш за все Кириленко від імені усього Війська Запорозького Низового не визнає Скоропадського за гетьмана, бо той не обраний відповідно до звичаїв, а фактично призначений царем. При цьому новий правитель позбавлений влади й авторитету, по праву належні гетьману, бо є маріонеткою і в'язнем у своїй столиці під прицілами “московських мушкетів.” Всі ж урядовці – козацька старшина, куплені “московськими рублями й соболями,” лише сприяють знищенню цілісності своєї вітчизни й прирікають її на “порабощеніє московське.” Текст листа Скоропадського до запорожців не зберігся, але з цієї відповіді можемо припустити, що гетьман намагався переконати кошового повернутися в царське підданство, приводячи певні історичні аргументи. На що в листі-відповіді заперечується концепт московських монархів як своїх “природних” правителів: “...московські монархи від початку козацького народу и володіння каганів козацьких аж до Хмельницького ніколи нам не були природними панами.”¹³ Цей фрагмент містить пряму алюзію до хозарського міфу через згадку про початки козацького народу й вживання титулу “каган,” який носили правителі ранньосередньовічного Хозарського каганату. При цьому для автора документу “хозарський” і “козацький” є тотожними. Подібні аналогії, але з більшою деталізацією й поясненнями містять й інші документи пост-полтавської політичної еміграції.

Йдеться передусім про історико-правовий документ “Конституція” гетьмана у вигнанні Пилипа Орлика 1710 р., де також присутній хозарський сюжет. В преамбулі до неї поміщено короткий екскурс про історичні витоки народу, життя якого та устрій якого цей документ власне й мав регулювати. Відтак цей

¹³ Лист Запорізької Січі до Івана Скоропадського 1710 р. у виданні: О. Кресін, *Політико-правова спадщина української політичної еміграції першої половини XVIII ст.* (Київ: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького, 2001), 355, 359.

“валечний стародавній народ Козацький, перед тим іменованій козарський,” з давніх часів відомий своєю військовою славою та лицарською доблестю. Його державі підпорядковувалася обширна територія, що управлялася власною династією, яку за союзника воліли мати сусідні держави, в тому числі Візантія. З плином часу держава козацьких/козарських каганів ослабла через внутрішні міжусобиці й ворожі підступи й була підпорядкована сусідами.¹⁴ Причому автор цього тексту не робить розмежувань між хозарською і києворуською історією, вважаючи останню органічним продовженням історії хозар а відтак і питомою частиною своєї власної історії.

Незадовго після укладення “Конституції” в тому ж середовищі української політичної еміграції постав ще один документ, в якому хозарський концепт походження набуває подальшого розвитку й інтерпретації. Документ має назву “Реляція про Київ.” Час його написання й авторство достеменно не відомі, втім його зміст, цілком вкладається в міжнародно-правовий контекст, який склався після Полтави та в умовах Прутського миру 1711 р. між Московським царством та Османською імперією. Згідно останнього, питання приналежності Києва до Правобережжя чи Лівобережжя, й відтак Росії, було спірним.¹⁵ Відтак “Реляція про Київ” відіграла роль певної історичної довідки, згідно якого права на давнє місто належали козакам й легітимізувалися саме через хозарський міф, інтерпретація якого дещо відрізняється від сюжету з “Літопису Грабянки.” Автор “Реляції” наголошує на нелегітимності претензій московитів на Київ, оскільки місто, що в документі іменується столицею України, із прадавніх часів було під управлінням князів, які були данниками Хозарських Каганів. Останні, як стверджує анонімний автор, стали згодом іменуватися Козацькими Гетьманами. Новгородський князь Рюрик, йдеться далі в тексті, прибув до Києва й, підпорядкувавши його собі, заборонив платити данину Козацькому Гетьманові. Згодом польський король відвоював собі столичний Київ, а з ним і всю “Україну, козацьку Батьківщину, аж до Чорного моря,” які були звільнені після століть польського володіння новим Гетьманом Козацьким Богданом Хмельницьким, який фактично відновив тут давню козацьку/хозарську державність. Вона була старіша за династію Рюриковичів, до давності якої апелювали московити, заявляючи свої права на столичний Київ. Україна й Київ в документі означається як спадкове володіння, “старожитна спадщина” козаків, опосередковані саме через хозарський міф.¹⁶

Надалі, впродовж XVIII ст. хозарський сюжет саме в інтерпретації автора

¹⁴ *Договори й постанови*, упоряд. О. Алфьоров (Київ: Темпора, 2010), 20–2.

¹⁵ *Скарби шведських архівів. Документи з історії України*, упоряд. Марина Траттнер (Одеса: Видавць: Музей української книги, 2021), 102–4.

¹⁶ Там само, 155.

“Літопису Грабянки” або тексту Дмитра Туптала¹⁷ зустрічається у віршованих історіях 1760–80-х рр.¹⁸ чи у відомому творі Семена Дівовича “Разговор Великороссии с Малороссией” (1762).¹⁹ В сюжетах що стосуються ранньої історії й походження “малоросійського/українського/козацького народу.”

Оригінальна візія хозарського міфу представлена в “Літописі” Самійла Величка. “Козари”/“козарський” в його тексті фіксуються шістнадцять разів й головною особливістю використання цих категорій Величком є їх осучаснення й актуалізація. Лише двічі “козари” згадані в контексті етногенезу. Величко при цьому використовує сарматський міф походження поляків і стверджує що сармати були предками як поляків так і малоросіян. Останні ж походять від “козар,” які поряд з скіфами, цимбрами та іншими є нащадками сарматів.

Сарматський міф для Величка – доказ спільного походження польського і “козако-руського народу”: “Вольный шляхетский савроматийский козакоруский народ и другой народ сарматийский-полский... от нас Савроматов и Русов уродившись и изшедши, и сами власною братиею нашою Савроматами и Русами с початку бывши.”²⁰ Міф спільного походження мав сприяти побудові конструкції “ми і вони – рівні,” для доказу неправомірності польських претензій на володіння Руссю.

Самійло Величко, так само як і автор “Літопису Грабянки” згадує про військову доблесть своїх давніх предків й наголошує на їхній значній ролі у військових походах Олександра Македонського.²¹ Для Величка “козарський” це також аналог категорії “український”/“вітчизняний” й він їх вживає аби підкреслити історичність і давність традиції, що сягають ще в напівміфічні часи. Передусім це відноситься до позначення України як вітчизни, її політичної єдності по обох берегах Дніпра. Для Величка вона єдина “старовечная истая козарская отчизна.”²² “Козарською Україною” він також називає правобережну Гетьманщину, в

¹⁷ Наприкінці 1690-х рр. ігумен Крупицького Батуринського монастиря Дмитро Туптало (1651–1709), син відомого київського сотника Савви Туптала (1599–1703), завершив укладання чергового тому “Житій святих.” В їх частині – “Житія св. Мефодія і Костянтина” про місіонерську діяльність братів на землях Хазарського каганату, в якості довідкової інформації поміщено розділ “О козарех,” який текстологічно дуже подібний до тексту з “Літопису Грабянки.” [Дмитрій Ростовський (Туптало)], *Книга житій святих во славу Святия Животворящия Троици на три місяці – март, апріль, май* (Київ: [Типографія Києво-Печерської лаври, 1700]).

¹⁸ Научно-исследовательский отдел рукописей Российской государственной библиотеки, ф. 99. № 552, л. 146 об.–147 (“Сказание о Малой России и о бедствиях ее бывших,” автор Максим Плисса (1763); Институт рукопису Національної бібліотеки України, ф. VIII. № 216/199, л. 108. (“Героїчні вірши о славных действиях запорожцев” (80-ті рр. XVIII в.).

¹⁹ Н. Петров, “Разговор Великороссии с Малороссиею (Литературный памятник второй половины XVIII века),” *Киевская старина*, № 1 (1882): 325.

²⁰ Самійло Величко, *Літопис*, упор. Г. Боряк, Т. Таїрова (Київ: Кліо, 2020), 135.

²¹ Там само, 251.

²² Там само, 475.

такий спосіб підкреслюючи тяглість історичних традицій від найдавніших часів і колись єдиної держави Богдана Хмельницького.²³ З цієї ж метою це означення використовується у виразах “козарские гетмани,” “древнейшие гетмани козарские.”²⁴ Або ж “богатирские козари,” “полки козаро-малороссийские” для позначення козацького війська, яке протистоїть ворогам.²⁵ Аби надати більшої респектабельності своїм джерелам, текстам, які використовуються у “Літописі,” Величко часто називає їх також “козарськими” – “записки летописные козарские,” “рукописный летописец козарский,” “панегирист козарский,” “козарские летописные заметки.”²⁶ В такому контексті це означення слугує своєрідним брендом “свого,” давнього та вірогідного. “Козарським,” “козарами” для Величка також є народ, який населяє Гетьманщину, підкреслюючи зв’язок із своїми давніми предками.²⁷ Самого ж себе Самійло Величко ідентифікує не інакше “истинный Малой России сын из племени козарского.”²⁸

Вже в часи гетьманів Брюховецького та Самойловича козацька старшина перетворюється на замкнутий стан еліти, в середовищі якої починають продукуватися нові ідеї, які мали б виробити якісно нову концепцію історії, відмінну від попередників. Православна віра та етнічність тепер втрачають свою визначальність у виборі та формуванні політичної лояльності. Значна частина нової еліти не мала шляхетного походження, ні польського, ні русько-православно-го. Відтак виникає ідея “політичного народу,” на кшталт польської політичної нації – народу-шляхти, однак тепер уже на українсько-козацькому ґрунті. Ця нова категорія не була залежна ні від “русі” ні від поляків, а мала виробити свою власну ідеологію.

Ідея політичного народу-шляхти, чи в українському прочитанні народу-козаків/старшини вимагала відповідного підґрунтя. Творці нового жанру історіописання взяли на озброєння популярний в польському інтелектуальному середовищі XVI–XVIII ст. сарматизм, і, користуючись ним як схемою, витворили на його основі нову етногенетичну концепцію – хозаризм. В його основі, як і в сарматизмі, лежало ототожнення “нації” з соціальною групою. В українській традиції – козаками. В українських текстах XVIII ст. з’являються поняття

²³ Там само, 539.

²⁴ Там само, 450, 528.

²⁵ Там само, 362, 508.

²⁶ Там само, 399, 468, 494, 506, 538, 550.

²⁷ Там само, 502.

²⁸ *Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке. Составил Самоил Величко* (Київ: Типографія Фелорова, 1864), IV. Приложения, VI. Це цитата із “Космографії,” яку Величко переклав з німецької наприкінці свого життя. Повний переклад не зберігся, фрагменти цього твору були включені в якості додатків до видання “Літопису” XIX ст.

“козацька нація,” “малоросійська козацька нація.” Останнє часто включало не лише козацтво, а й усе населення Гетьманщини, що відрізняло хазаризм від сарматизму, де нація ототожнювалася виключно з елітою – шляхтою.

Хозаризм не був настільки виражений і артикульований як сарматизм. Ми не можемо говорити про існування “хозарського” портрета, “хозарського” костюма чи, власне, “хозарської” ідеології на відміну від того, як це представлено в “сарматизмі.” В хозарському міфі походження відсутній також і персоніфікований першопредок-засновник на кшталт Леха, Чеха чи Мосоха. В Гетьманщині не було правлячої династії, для міфологізованої історії якої це був необхідний компонент. Натомість хозарський міф був важливим компонентом легітимації нової козацької держави, історія якої тоді не налічувала й півстоліття. Прояви цього міфу зводилися переважно до пошуків витоків “козацького малоросійського народу.” Виникнувши наприкінці XVII ст., хозаризм актуалізувався у текстах XVIII ст., мало змінивши свою сутність, а ще через тексти “вріс” у суспільну свідомість. Останні його прояви, окрім фольклору, фіксуються в “Історії Русів” на початку XIX ст., тобто, вже після ліквідації автономного устрою Гетьманщини.

БУНЧУКОВИЙ ТОВАРИШ VERSUS ПИРЯТИНСЬКИЙ НАМІСНИК: ІСТОРІЯ ОДНОГО МІСТЕЧКОВОГО КОНФЛІКТУ XVIII СТ.

Юрій Волошин

Конфлікти та їхнє розв'язання у судах Гетьманщини – тема, яка все ще потребує більш ретельного вивчення, адже документи судових процесів дають уявлення не лише про судову систему та правову культуру мешканців козацької України, а й дозволяють з'ясувати чимало аспектів їхнього повсякденного життя. У цій розвідці, аналізуючи один із багатьох конфліктів, які розглядались духовним правлінням Пирятинської протопопії, спробую вияснити кілька важливих питань, що поглиблюють загальне уявлення про тогочасне суспільство. На прикладі конкретного судового провадження розгляну перебіг процесу, з'ясую його дійових осіб, законодавчу базу, риторику тощо.

Учасниками цієї події, що дійшла до нас у вигляді архівної справи з фонду Пирятинського духовного правління під заголовком “Дело по доношению бунчукового товарища Якова Гамалеи¹ на священника Якубовского Леонтия² за нанесение ним побоев людям, подчиненним Гамалеи”, стали представники місцевої еліти. Як написано на титульній сторінці справи вона тривала майже рік – з травня 1773 р. й до квітня 1774 р.³.

Конфлікт розпочався через жінку – Катерину – дружину посполитого Йосипа Прядки – одного зі слуг (челов'їка) бунчукового товариша. Її нібито ще від

¹ Гамалія Яків Олександрович (1735-1797?) – службу розпочав військовим товаришем у 1757 р., бунчуковий товариш з 1766 р., городничий у м. Пирятині (1783), у 1783 р. вийшов у відставку в чині колезького асесора, мав маєтності в селах Малютинці та Дейманівка. Він мав дружину Катерину Семенівну (уроджена Мандрика) та шістьох синів – Георгія, Олексія, Данила, Платона, Василя й Петра (Див.: Вадим Модзалевский, Малороссийский родословник, т. 1: А-Д. (Київ, 1908), 246; Державний архів Полтавської області (далі – ДАПО), ф. 801, оп. 1, спр. 308, арк. 18).

² Якубовський Леонтій – пирятинський намісник, срей Преображенської церкви м. Пирятин. Про нього відомо, що йому тоді був 51 рік й на 1775 р. він був удівцем (ДАПО, ф.801, оп.1, спр.400, арк.1). Слово “намісник” у даному випадку вжито у значенні – “помічник очільника протопопії”. Див.: Оксана Прокоп'юк, *Київська митрополія: топографія посвят. Реконструкція реєстру храмів за відомостями про церковнослужителів (1780-1783)* (Київ: ДП “НВЦ Пріоритети”, 2012), 22.

³ ДАПО, ф. 801, оп.1, спр. 355.

червня минулого 1772 р. намісник “сговоря” утримував “при сѣбѣ” й не відпуслав до чоловіка. Не відомо чи Катерина сама не бажала повертатися і чи Йосип робив спроби її повернути. Однак, 9 травня 1773 р., він разом з іншим підданим Гамалії – Федором Шевцем, пішов таки до панотця з наміром відібрати дружину. Проте, Якубовський, «пян тогда будѣчи», двічі вдарив Йосипа в обличчя й вигнав з двору. Наступного дня чоловік намагався підстерегти жінку на вулиці, але й того разу панотець виявився поруч й відвів Катерину в двір. Цікавою тут виглядає поведінка жінки, яка має змогу виходити на вулицю, але чомусь не повертається до чоловіка. Можливо не мала великого бажання.

Ймовірно, після такої невдачі, засмучений Йосип звернувся по допомогу до свого пана. Відтоді в справу втрутився Яків Гамалія й вона вийшла на якісно інший рівень: представник досить впливового в регіоні й у Гетьманщині загалом старшинського роду став змагатись з неостанньою людиною в місцевій церковній ієрархії. Намагаючись захистити інтереси свого слуги, бунчуковий товариш відрядив до отця-намісника двох своїх інших служителів – Павла Сірого й Семена Гуленка нібито “ѡдостоверится впрям лі он того человека моего Прядки жену при сѣбѣ ѡдержѡя мѡжу ея њвозвращает”. Проте, їхня місія теж була невдалою. Щойно люди Гамалії стали заходити в двір Якубовського єрей “с изби пян вискочивши, ѡдного с них Павла Сѣрого, ничего ње говоря палкою дважди вдарил и на ѡлицѡ випихнѡл, а потом дверѣ в дворѣ знѡтри закривши, Семена Гѡленка Нахално гвалтом напавши, палкою ж бил гдѣ ње попавши њещадно”⁴. До цього побиття долучилися ще й слуги панотця, які завдали Гуленку фізичної шкоди – “боѡвіѡ знаки”. Наступного дня Семен засвідчив їх відповідним “протестом” у духовному правлінні⁵.

Невдача спонукала бунчукового товариша надіслати, до Пирятинського духовного правління повідомлення (Извѣстіе), датоване 17 травня, в якому переказувався розвиток подій. Крім цього Гамалія вимагав, щоб духовне правління відібрало в Якубовського Катерину й повернуло її законному чоловікові, а за побиття його людей стигнуло з панотця “справѡдливѡю статисвакцію”⁶. Однак, в короткі терміни залагодити справу не вдалося. Попри те, що духовне правління діяло напрочуд оперативно і невдовзі відрядило до намісника “нарочних” – диякона Григорія Яковліва й паламаря Лаврентія Михайліва зі спеціальним ордером. У документі містились вимоги відразу після його отримання повернути Катерину Прядку чоловікові, а побитих Гамаліїмих слуг “удоволствовать”⁷.

⁴ Там само, арк.1.

⁵ Там само, арк.13в.

⁶ Там само.

⁷ Там само, арк. 9.

Втім, отець Леонтій ці вимоги відкинув й опротестував. У справі збереглося прислане ним 24 травня т.зв. “протєстовє доношєнїє”. Священик заперечував звинувачення стверджуючи, що він Гамалїїних людей не бив і “никакого до-саждєнїя не чинил”. Натомість заявляв, що ці люди приїздили не для взяття Катерини “которая себє имєнуєт Уляною”, а з метою винятково для “причинєн-ня мнѣ в дворѣ моєм гвалту”. Зокрема, Павло Сїрий “доволно мєня не попрї-стойности моєго сану бранил и безчєстїл”. Крім того нападники нібито виголо-шували ще й похвалки погрожуючи єрею “в смєрт убить”. Якубовський звісно цього не стерпів і наказав своїм людям вигнати наїзників з двору. Ця подія так перелякала отця-намісника, що він прохав духовне правління, щоб воно поклопоталось перед сотенною канцелярією про виділення йому для охорони козаків. Що стосувалось Катерини/Уляни, то панотець відмовився передавати її посланцям духовного правління, оскільки вона нібито заборгувала йому 2 рублі грошей⁸.

Відповідь Якубовського сильно обурила його візаві. У своєму повідомленні “извѣстїи” духовному правлінню, від 15 липня, Яків Гамалїя зауважив, що “по тому Якубовского отвѣту можно видѣть, что он к духовному правленїю не так как к такому мѣсту под которого он командою состоит почтенїє и послушанїє своє являет”⁹. Не подобались йому й моральні якості отця Леонтія, він ритори-чно запитував: “слѣдует ли кому давать в займи денги чужим людям мимо вѣдомо их гд, а особливо чужой женѣ законом мужу привязанной без дозво-ленїя мужа єя”? На його думку борг був вигаданий намісником виключно для того, що відвести від себе підозри в неналежній поведінці, адже єреям, осо-бливо вдівцям, дозволялось мати при собі з жінок виключно близьких родичок – рідних сестер, тіток тощо, але в жодному разі не чужих дружин.

Бунчуковий товариш вимагав від духовного правління, щоб воно “силою уряду” відібрало в Якубовського Катерину й повернуло її законному чоловіко-ві, а самого єрея “достойно” покарало, або повідомило про його вчинки Київ-ського митрополита¹⁰. Відносно ж побиття своїх людей, то це питання Гамалїя мав намір вирішити у судовому порядку, за посередництва адвоката, писця “сотенного Первопирятинского правления” – Івана Шкляревича.

Як видно з джерел, адвокати були активними учасниками судових процесів у Гетьманщині, а практика їхнього найму була досить поширеною. Згідно з моїми підрахунками, у 20 справах (22,7%) Полтавського ґродського суду адво-кати були присутні з обох сторін, тобто представляли як позивача, так і відпові-дача; ще у 36 справах (40,9%) – лише з однієї сторони, а в 32 випадках (36,4%) справи розглядали без їхньої участі. Щоправда, майже половина із останніх

⁸ Там само, арк. 7.

⁹ Там само, арк. 9.

¹⁰ Там само, арк. 9зв.

– 14 справ – це ті судові процеси, куди не з’являлася одна зі сторін. Послуги адвоката у таких випадках були непотрібними, адже справу вирішували на користь того, хто з’явився до суду. А загалом більшість цивільних справ (63,3%) у тому суді розглядалася за участі адвокатів. Зазвичай у цій ролі зазвичай виступали канцеляристи різноманітних владних установ¹¹.

Призначення адвокатів відбувалося у відповідності з 56 артикулом 4 розділу Литовського Статуту “Про доручення справи і надання права іншим замість себе в суді виступати”. За яким, якщо позивач, або оскаржений, не міг з якихось причин з’явитися до суду, він мав право поставити замість себе “прокуратора”. Зробити це можна було, або оголосивши про призначення уповноваженого особисто в суді, або доручити цю справу адвокату, надавши йому спеціальний відкритий лист¹².

Саме такий лист – т.зв. “Открите вѣрѹющеє писмо” і був укладений з Іваном Шкляревичем 12 липня 1773 р. Згідно з ним, Шкляревичу доручалось подати у Пирятинське духовне правління позов проти єрея Якубовського за побиття, представляти позивача в суді й розписуватись на виговори¹³.

Уже за кілька днів – 16 липня, адвокат подав до Пирятинського духовного правління відповідну позовну заяву на намісника, єрея Леонтія Якубовського. Духовне правління цю заяву прийняло й призначило дату засідання – 16 серпня. До намісника було послано позов з повідомленням дати засідання й вимогою прибути самому або ж “повѣренного с правною вѣроущою и єстли єсть какими докѹментами на тот строк прислать”¹⁴.

Однак, отець Леонтій, це засідання проігнорував. Свою неявку до правління на розгляд справи він пояснював не належним оформленням позову та призначенням засідання на святковий день: “а понеже в оном позвѣ отчества и фамильї моєй не написано и оной позов не по правной формѣ сочинен, також и срок в празничний дѣнь¹⁵ в отменно законов не подлежаще назначен”. При цьому намісник покликався на 19 артикул четвертого розділу Литовського Статуту¹⁶, згідно з яким позов вважався недійсним якщо б “хто імені відповідача власного та імені батька його, також титулу упривілейованого почесного,

¹¹ Юрій Волошин, *Козацька Феміда: гродське судочинство в Гетьманщині* (Київ: К.І.С., 2019), 55 – 60.

¹² *Статуту Великого князівства Литовського*, під ред. С. Ківалов, П. Музиченко, А. Панькова, т. 3, кн. 2 (Одеса: Юридична література, 2004), 163–4.

¹³ ДАПО, ф. 801, оп.1, спр. 355, арк. 11.

¹⁴ Там само, арк. 13.

¹⁵ На 16 серпня тоді припадало три празники – перенесення Нерукотворного Образу Ісуса Христа з Едеси до Царгорода, мч. Діоміда, прп. Йоакима Сардипольського. Див: Максим Яременко, *Церковні празники та релігійна ідентичність: українські та російські місяцеслови кінця XVIII ст.* (Львів: Український католицький університет, 2023), 220.

¹⁶ ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 355, арк. 17.

або як він сам називає і пише, не написав...”¹⁷. Скидалось на те, що панотець свідомо затягував розгляд справи, намагаючись “збити” позов.

Зі свого боку сторона позивача на суд явилась, що й засвідчила поданням відповідного документу – “явочного доношення”¹⁸. Крім того, бунчуковий товариш вирішив застосувати усі можливі зв’язки в церковних колах й особисто звернувся до митрополита Гавриїла Кременецького з проханням посприяти у вирішенні справи. Звернення подіяло й за кілька місяців – у жовтні 1773 р., Київська консисторія надіслала указ з відповідними розпорядженнями. Згідно з ними, Катерину Прядку належало взяти в духовне правління і віддати чоловікові відразу після отримання указу «в самой скорости». А позов Гамалії проти Якубовського за побиття його людей наказувалося розглянути в духовному правлінні й вирішувати по справедливості на підставі законів негайно¹⁹.

Цього разу духовне правління не зволікало й відразу ж відрядило до намісника трьох представників – срея Марка Совегу, диякона Петра Яременка й писаря Максима Баглаєвського. Посланців проінструктували щоб вони йшли прямо до Якубовського, взяли вищезгадану Катерину й насильно доставили у правління для передачі чоловікові, а самого намісника змусили негайно (“зараз”) прибути в правління для розгляду позову з побиття²⁰.

Цього разу міся, очевидно, вдалася, оскільки розгляд справи таки розпочали. Гамалію представляв адвокат, а отець намісник захищався сам. Як пам’ятаємо, Якубовського звинувачували в “гвалтовному” побитті підданих (людей) Гамалії – мешканців с. Малютинці “Осипа Прядку оного мая 9, а Семена Гуленка и Павла Серого того ж течения 14 числа”²¹. Найбільше дісталось Семену Гуленку, про що свідчили численні синці й гематоми (“боевые знаки”), що були “по словесной его Гуленка протестації”, на другий день після побиття, були вписані в протокол духовного правління²².

У відповідь панотець заявив, що змушений був захищатися «сохраняя здравие и жизнь», бо вищеназвані Прядка, Гуленко й Сірий «гвалтом на дом Якубовского двократно находили пяние и бранили доволне, и похвалки проиносили волосы на головѣ и бородѣ вирват и лишит жизни»²³. Якубовський також заперечив показання свідків, мешканців того ж села Малютинці – Федора Криворотенка й Кирила Сіріченка, які підтверджували факт побиття священником Йосипа Прядки й Павли Сірого. На думку намісника, оскільки вони теж

¹⁷ Статути Великого князівства Литовського, 130.

¹⁸ Там само, арк.16.

¹⁹ Там само, арк.24.

²⁰ Там само, арк.25-25зв.

²¹ Там само, арк.26.

²² Там само.

²³ Там само, арк. 27зв.

були підданими бунчукового товариша, суд, згідно з 28 артикулом 4 розділу Литовського Статуту, не мав брати до уваги їхні свідчення²⁴.

Зі свого боку члени духовного правління які розглядали справу – протопіп Ілля Максимович та єрей Григорій Козловський, хоча й погодились з відводом свідків, зауважили, що якщо дійсно усе було саме так як це описав отець намісник, то він мав би “на оного Гамалію по командѣ его в подлежачем сѣдѣ не ѱправляясь самим собою, по артикулѣ 20 му раздѣла 11 искат”²⁵. Однак, священник цього не зробив.

Заслухавши аргументи й розглянувши докази обох сторін, 3 квітня 1774 р. “того ради в дѱховном Пирятинском правленіи приговорили”: Семену Гуленку, згідно 77 артикулом 4 розділу, “дат присягѣ” в тому, що він з іншими людьми бунчукового товариша Якова Гамалії, на дім Якубовського не находив і нічого в чому його оскаржували не робив. Після виконання присяги, відповідач мав відшкодувати Гуленку за побиття, згідно з третім артикулом 12 розділу Литовського Статуту, дві копи грошей.

Слід зауважити, що сторони по різному зреагували на вирок суду. Адвокат Іван Шклярєвський написав на його тексті, що він незадоволений таким рішенням і буде подавати апеляцію. Відповідач, навпаки, залишив запис протилежного змісту: “1774 года юня 2д сей приговор слушал и на оном доволним подписался”²⁶.

Перебіг цієї справи дозволяє зауважити кілька особливостей тогочасного судочинства. У даному випадку його відправляла не світська установа, наприклад, гродський чи земський суд, а духовна. Судячи з підписів, які стоять на зібраних документах, у ролі суддів виступали члени т.зв. “присутствія” – тієї частини духовного правління, яка ухвалювала рішення по управлінню протопопією. Згідно з моїми дослідженнями воно складалося з чотирьох осіб і станом на 1775 р. (не набагато пізніше ніж розгорталися описані тут події) у ньому засідали: протопіп Ілля Максимович, о. Андрій Костецький, о. Григорій Козловський та о. Влас Яновський. Щоправда, останній не часто долучався до його засідань, через віддаленість його парафії від центру протопопії. На що мав спеціальний дозвіл митрополита²⁷. Як свідчать документи, саме члени «присутствія» й розглядали судові справи які перебували в юрисдикції духовного правління. Найчастіше в них розписувалися протопіп Ілля Максимович та єрей Вознесенської парафії м. Пирятин – Григорій Козловський. Ймовірно, через те, що обидва мешкали в Пирятині вони й вирішували усі поточні питан-

²⁴ Там само.

²⁵ Там само.

²⁶ Там само, арк. 28.

²⁷ Юрій Волошин, *Парафіяльна спільнота. Пирятинська протопопія другої половини XVIII ст.* (Львів: Український католицький університет, 2023), 80.

ня стосовно судового провадження. Саме їхні підписи засвідчували: рішення про порушення справи й призначення дати засідання²⁸, виписку з протоколу засідання правління про засвідчення побоїв Семеном Гуленком²⁹, рішення про доставку в правління Катерини Прядки та Леонтія Якубовського³⁰, інструкцію особам, які мали це зробити³¹, й чистовий варіант протоколу судового засідання³². Цікаво, що на чорновому варіанті стоїть ще й підпис третього члена «присутствія» – пароха Михайлівської церкви с. Харківці Андрія Костецького³³. Який теж, очевидно, бував не на всіх засіданнях правління.

Показово, що цей суд так само, як і світські суди, спирався на т.зв. «Малоросійське право», тобто на норми Литовського Статуту в третій редакції 1588 р. У справі зустрічаються формули, які прямо вказують на залучення його норм: «за силу Статуцкогo права», «по правѣ книги Статута», «по праву Статѣтовому», «по силѣ права книги Статута»³⁴. Учасники процесу покликалися на сім артикулів цього кодексу, п'ять із яких відносилися до четвертого розділу – «Про суди і про суддів». Як вище вказувалося, свою відмову з'явитися до суду в указаний термін отець-намісник Леонтій Якубовський аргументував 19 артикулом, четвертого розділу, який називається: «Про визнання позовів недійсними і скасування позовів, покладених у маєтках»³⁵. Пояснюючи побиття слуг бунчукового товариша Якова Гамалії, він спирався на 20 артикул 11 розділу – «Хто б насильницьким чином напав, або наїхав на чужий маєток або на село, той [власник], боронячи володіння свої вбив [нападника]»³⁶. Ця норма виправдовувала перевищення сили власниками маєтків, якщо вони захищалися.

Закидаючи панотцю ігнорування позову й неявку до суду адвокат Іван Шкляревський стверджував, що його слід притягти до відповідальності згідно з 30 артикулом четвертого розділу, який передбачав покарання за невшанування листів посланих від суду³⁷.

Члени суду аргументували свої рішення спираючись на цей кодекс. Зокрема відведення свідків – Криворотенка й Сіріченка обґрунтовувалося 28 артикулом четвертого розділу, згідно з яким слуги не мали свідчити ні за пана

²⁸ ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 355, арк. 13.

²⁹ Там само, арк. 23.

³⁰ Там само, арк. 24-24зв.

³¹ Там само, арк. 25-25зв.

³² Там само, арк. 28.

³³ Там само, арк. 22.

³⁴ Там само, арк. 17, 21зв., 27зв., 29зв.

³⁵ Статути Великого князівства Литовського, с. 130.

³⁶ Там само, с. 279.

³⁷ Там само, с. 41.

ні проти пана³⁸. А присудження присяги Семенові Гуленку 77 артикулом того ж розділу “Про докази й спростування доказів”, згідно з яким присяга вважалася “найґруновнішим” доказом³⁹. Призначення виплати на користь Гуленка – 2 копи грошей, також було обумовлене статутною нормою про “Про головщизну і нав’язки людей простого стану”⁴⁰.

Що цікаво, статутіві норми диктували очевидно й риторику конфлікту. До неї вдаються обидві сторони, звинувачуючи одна одну в тяжких злочинах. Як видно з сказаного вище, оскаржуючи своїх опонентів і позивач, і відповідач, використовували термін ґвалт – насилля, примус⁴¹. На мою думку, таке поєднання є цілком закономірним, адже в ході бійок чи пограбувань не можна було обійтися без насилля. Однак, сторони подавали ґвалт як цілеспрямовану дію, що, за Литовським Статутом визначалася як конкретне правопорушення. Згідно з цим кодексом, це був один із найтяжчих злочинів, а саме слово вживали як синонім слова “розбій”⁴². Тому досить часто конфліктуючі сторони використовували в своїй риториці слово ґвалт ще й з метою надання діям своїх опонентів додаткової тяжкості. Це видається цілком логічним, адже поняття “квалт” є одним з ключових серед тих понять Литовського Статуту, що стосуються насильства. Дослідники цієї проблеми зауважують: “саме квалт був найхарактернішою рисою, яка визначала насильницьке вторгнення у сферу приватної особи, і тому це поняття використовувалася як дефініція практично всіх кримінальних злочинів”⁴³.

У більшості випадків ґвалтовні напади відбувалися “в многолюдстве”, зазвичай зі слугами чи партнерами. У даному випадку, Якубовському бити Гамалієвих слуг допомагало “нѣсколькo чelовѣк пяних людѣй”, які тоді були в його домі⁴⁴. Гамалія зі свого боку так само послав не одного, а кількох осіб дізнаватись чи дійсно о. Леонтій утримує вищеназвану Катерину.

Отець-намісник, попри те, що не мав адвоката, продемонстрував неабияке знання права й намагання використати його для того, щоб посилити враження від злочинних дій бунчукового товариша. Зокрема він підкреслював, що ґвал-

³⁸ Там само, с. 137.

³⁹ Там само, с. 177.

⁴⁰ Там само, с. 309.

⁴¹ ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 355, арк. 1, 7, 12, 14, 16, 18зв., 19зв., 20, 20зв., 26, 26зв., 27, 27зв., 28, 30, 32, 33, 33зв.

⁴² Дмитрій Тальберг, “Насильственное похищение чужой собственности по русскому праву,” *Журнал министерства народного просвещения* 1879, № 12: 158–9. Див. також: Тетяна Слуцька, “Розбій, грабїж та крадіжка за трьома редакціями Литовського статуту,” *Юридична Україна*, №8 (2006): 23–5.

⁴³ Вероніка Бутейко, “Відображення форм іллегітимного та легітимного насильства у правових поняттях Великого князівства Литовського (на матеріалі Литовських Статутів 1529; 1566; 1588 років),” *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів*, т. 3 (1999): 49.

⁴⁴ ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 355, арк. 1.

товний напад на його дім відбувався у формі наїзду, який вважався одним з найтяжчих кримінальних злочинів⁴⁵. Сюди ж додаються і похвалки (погрози), які нібито при цьому виголошувались “дом мой и мєня к смєрти припровадить похвалки произнѣсєни”. Похвалка – погроза вчинити злочин – згідно з Литовським статутом, вважалася досить серйозним правопорушенням⁴⁶, за яке передбачались жорстке покарання⁴⁷. Якубовський нібито так сильно злякався цих похвалок, що просив духовне правління клопотатись перед адміністрацією другої Пирятинської сотні Лубенського полку, виділити йому для охорони козаків⁴⁸.

Обидві сторони, ймовірно для приниження опонентів в очах суду, також підкреслювали, що ті були п'яними. Зокрема, отець Леонтій нібито був п'яним і 9 травня, коли побив Йосипа Прядку, і 14 коли його жертвами стали Павло Сірий та Семен Ґуленко. П'яними начебто також були, як пам'ятаємо, й ті особи які допомагали Якубовському бити Гамалієвих слуг⁴⁹. Намісник зі свого боку так само стверджував, що люди бунчукового товариша були п'яними під час нападу⁵⁰.

Ще однією особливістю цієї справи було те, що за всіма чоловічими баталіями – Ґвалтовними наїздами, бійками й похвалками зовсім загубилася жінка. Незважаючи на те, що саме вона стала причиною всього конфлікту й подальшого судового провадження, її роль у цій справі досить незначна. Матеріали справи, згадують її лише побіжно, не особливо концентруються на її долі. Достеменно навіть незрозуміло, яким насправді було її ім'я: Катерина чи Уляна? Документи зовсім не говорять про те, що ж власне з нею сталося після втручання митрополита: чи послухався отець-намісник розпорядження владика й передав її духовному правлінню і зрештою законному чоловікові чи проігнорував цей наказ? У справі вона фігурує виключно як мотив, для конкретної дії – відвідання дому Якубовського. Як заявляв Іван Шклярєвський, Гамалієві люди на дім Якубовського Ґвалтовно не наїздили й похвалок не виголошували, а прибули туди: «єдинствєнно за жєною оного Прядки»⁵¹. Що було з нею далі нікого більше не цікавило.

⁴⁵ Наталя Старченко, *Стратегії та ритуали конфлікту: шляхетський соціум Волині зламу XVI і XVII ст. Джерела та інтерпретації* (Київ: Інститут історії України НАНУ, 2020), 47.

⁴⁶ Иоаникий Малиновский, *Учение о преступлении по Литовскому Статуту* (Київ: Университет Св. Владимира, 1894), 104–5.

⁴⁷ Наталя Старченко, “‘Одповеді’ і ‘похвалки’: між правовими приписами та повсякденними практиками (на прикладі Волині кінця XVI – першої половини XVII ст.),” *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, №15 (2006-2007): 299.

⁴⁸ ДАПО, ф. 801, оп.1, спр. 355, арк. 7.

⁴⁹ ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 355, арк. 1.

⁵⁰ Там само, арк. 27зв., 33.

⁵¹ Там само, арк. 26зв.

ВІДЧИТУВАННЯ ІМПЕРІЇ: ЛІКВІДАЦІЯ ГЕТЬМАНЩИНИ ЯК “СТРАТЕГІЯ ІНТЕГРАЦІЇ”

Віктор Горобець

Назва статті є певною мірою алюзією на дві знакові праці Зенона Когути, через які, власне, й відбулось моє заочне знайомство з ювіляром. Перша – це тепер уже класична “Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини, 1760–1830,”¹ присвячена дослідженню стосунків імперії та Гетьманату в часи ліквідації української державності Катериною II і її спадкоємцями, яка була однією з моїх настільних книг при підготовці кандидатської дисертації, а згодом монографії про початки ліквідаційної політики імперії ще за часів Петра I. А друга – історіографічна “Відчитування Гетьманщини: державотворчі державошукання,” де серед іншого знайшлося місце і для згадки про щойно видану мою першу монографію “Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра I” як про “надзвичайно цікаве нове дослідження.”² Зрозуміло, що така висока оцінка авторитетним істориком праці тоді ще зовсім молодого автора важила надзвичайно багато. Як, власне, й для такої ж загалом молодій українській історіографії, становлення якої відбувалось одночасно зі становленням незалежної Української держави. Й особисто для мене саме ці дві праці й стали уособленням Зенона Когути: з одного боку, висококваліфікований академічний дослідник, а з іншого – відкрита, доброзичлива людина, здатна високо оцінювати здобутки колег, можливо, навіть авансом.

Предметом дослідження статті є сучасна російська історіографія, що також висвітлює історію взаємин російського централізму й української автономії, зокрема історію ліквідації автономії й української держави. Хронологія охоплює 2014–22 років, тобто часи, коли керівництво РФ, розпочавши гібридну війну проти України, в тому числі й проти української ідентичності, наполягало на не існуванні в часи “до Леніна” не лише української державності, але й України загалом.

¹ Zenon Kohut, *Russian Centralism and Ukrainian Autonomy. Imperial Absorption of the Hetmanate, 1760s–1830s* (Cambridge, Mass: Harvard University Press, 1989); Зенон Когут, *Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760–1830 рр.* (Київ: Основи, 1996).

² Зенон Когут, “Відчитування Гетьманщини. Державотворчі державошукання,” *Критика*, № 6 (32), (2000): 4–8.

Як першу спробу концептуалізації історії взаємин України та Росії в нових умовах варто розглядати підготовлену в Інституті слов'янознавства РАН колективну працю “Малороссы vs украинцы. Украинский вопрос в национальной и культурной политике Российской империи и Советского Союза.”³ Історія ліквідації козацької держави розкривається в нарисі Світлани Лукашової “Малоросія та малоросіяни в Російській імперії у XVIII ст.: стратегії інтеграції.” І хоч його назва породжує певний аванс очікувань на зустріч із сучасним, модерністським текстом – адже “стратегії інтеграції” це термін, запропонований відомою сучасною американською дослідницею Ненсі Шілдс Коллман,⁴ в дійсності ж авторка відкидає усі попередні напрацювання української і західної історіографії з історії політичного розвитку Гетьманату й натомість не пропонує якісь нові підходи, а, по суті, реанімує конструкції російської імперської історіографії XIX ст. Так, підводячи читача до усвідомлення конечності ліквідації автономії козацької України, авторка констатує: “починаючи з середини XVII ст. у Малоросії дедалі сильніше виявлялася криза влади.” В чому вона проявлялася? Виявляється в тому, що духовні особи судилися з козаками і містами, міщани скаржились на зловживання козацької старшини і духовних осіб, а козацька старшина – на інтриги гетьмана. “Сутяжництво було характерною рисою правової системи Речі Посполитої, і Малоросія успадкувала її у повному обсязі.”⁵ Тобто, розвинута система судочинства Гетьманату й поширена практика вирішувати суперечки в суді трактується як прояв “кризи влади.” Не менш цінним для розуміння російськими істориками причин “інтеграції Малоросії” є й згадка про Річ Посполиту. Адже тим самим авторка екстраполює апробовані “класичною” імперською історіографією кліше про неповноцінність Польсько-Литовської держави (в тому числі й у контексті згаданого тут сутяжництва) як підстави для участі Російської імперії в поділах Речі Посполитої, тепер уже й на проблему ліквідації ранньомодерної української державності.

Обравши такий доволі сумнівний критерій оцінки ефективності держави, авторка з легкістю виправдовує репресивну політику імперії щодо України – згідно з її трактуванням, це було нічим іншим як “наведення порядку в управлінні Малоросією.” Тож Петро I, засновуючи 1722 року Малоросійську колегію, дбав ні про що інше, як про “скорочення потоку скарг до центральних органів влади.”⁶ І хоч абсолютно очевидним виглядає той факт, що імператор цим кроком грубо порушував автономію Гетьманщини, закріплену у гетьманських

³ *Малороссы vs украинцы. Украинский вопрос в национальной и культурной политике Российской империи и Советского Союза* (Москва: Институт славяноведения РАН, 2018), 528.

⁴ Нэнси Шилдс Коллман, *Соединенные честью. Государство и общество в России раннего нового времени* (Москва: Древнехранилище, 2001), 272.

⁵ Светлана Лукашова, “Малороссия и малороссияне в Российской империи в XVIII в.: стратегии интеграции,” *Малороссы vs украинцы*, 57.

⁶ Лукашова, “Малороссия и малороссияне в Российской империи,” 58, 60.

статтях другої половини XVII ст., авторка впевнено ретранслює популістські інсинуації Петра I весни 1722 р.,⁷ що колегія “мала діяти на основі договірних пунктів Б. Хмельницького та інших гетьманів.”⁸

Загалом, конструюючи образ імперії як інструменту впорядкування того безладу й соціальної несправедливості, що панувала в Гетьманщині, авторка практично в усіх діях імперського центру щодо України верифікує “зваженість політики центральної влади.” Досить буде сказати, що захопливі епітети знаходяться навіть на адресу Правління гетьманського уряду (1734–50), який, виявляється, “успішно проіснував 16 років” завдяки тій же “зваженій політиці центральної влади.”⁹ Хоч зазвичай, оцінюючи “успішність” цього уряду, дослідники передовсім апелюють до опису того неймовірного господарського занепаду, що запанував на українських землях саме в роки його правління, авторства імперського міністра Артемія Волинського.

У тих же випадках, де авторці відверто бракує аргументів щодо успішності того чи іншого імперського починання, помічаємо елементарну апологетику імперської політики. Наприклад, “заборона видання книг на ‘простій мові’ обумовлена переважно не русифікаторською політикою влади, а теорією літературних жанрів того часу.”¹⁰ Рекрутація імперською владою козаків на так звані “каналні роботи” “мала епізодичний характер і не може розглядатися як прояв репресивної політики щодо народу Малоросії.” До того ж, найважливішими факторами смертності були не важкі умови примусової праці, а лише “морова пошесть” 1721 року, “а також повальне пияцтво – наслідок великої кількості трактирів, поставлених у зоні будівництва.” А ще, звертає увагу авторка, з “великоросійських підданих царя” влада знущались навіть більшою мірою і частіше, аніж з козаків¹¹ – що, мабуть, також є потужним аргументом на підтвердження турботливого ставлення імперії до “народу Малоросії.”

Таке специфічне імперіофільство могло б здатись ексцесом однієї конкретної авторки. Втім, усе вказує на те, що в дійсності маємо справу з певним історіографічним трендом у висвітленні імперської політики щодо України новою генерацією російських істориків. Генерацією, яка активно декларує свою відданість новітнім західним методологічним підходам, концептам і моделям, зокрема концепту “нової імперської історії,” пропонуючи розглядати “імперію”

⁷ Ширше про це див.: Віктор Горобець, *Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра I* (Київ: Інституту історії України НАН України, 1998), 76–82.

⁸ Лукашова, “Малороссия и малороссияне в Российской империи,” 61.

⁹ Лукашова, “Малороссия и малороссияне в Российской империи,” 62.

¹⁰ Лукашова, “Малороссия и малороссияне в Российской империи,” 84.

¹¹ Светлана С. Лукашова, “Канальные работы Петра I в зеркале российско-украинских отношений начала XVIII в.,” *Украина и украинцы: образы, представления, стереотипы. Русские и украинцы во взаимном общении и восприятии* (Москва: Институт славяноведения РАН, 2008), 37–52; Лукашова, “Малороссия и малороссияне в Российской империи,” 79.

як “категорію аналізу та контекстоутворюючу систему мов,” за якої “відбувається відмова від сприйняття ‘імперії’ як історичної структури з набором відмінностей і певних констант на користь вивчення практик, дискурсів і мов самоопису ‘імперського досвіду’.”¹² Натомість, у практичній площині, закликаючи з високих кафедр міжнародних наукових конференцій українських колег до продовження співпраці, попри якісь там прикрі “ексцеси” у Криму та на Донбасі, водночас використовує ці кафедри для просування звичних наративів російської пропаганди про війну на Донбасі як “внутрішній український конфлікт” і для засудження “дій нового українського президента” в його розгортанні.¹³ Або ж уже за декілька місяців після загарбання РФ українського Криму публікує багатотисячним накладом “Крым в истории России: методическое пособие для учителей общеобразовательных организаций,”¹⁴ яке тоді ще не заборонений владою РФ “Меморіал” анує як вкрай тенденційний нарис історії відносин Криму та Росії, що стверджує “користь союзу між Росією та Кримом у різні періоди історії,” і в якому надто “часто цитується президент Росії В.Путін.”¹⁵ І справді, в цьому посібнику академічного історика – старшого наукового співробітника Інституту слов’янознавства РАН – Путіна багато до непристойності: він і в епіграфі, і фактично на кожній сторінці тексту, а в окремих випадках путінські цитати обіймають навіть декілька сторінок суцільного тексту й при цьому обов’язково виділяються винятково жирним шрифтом.

Якщо ж проаналізувати академічний доробок таких адептів “нової історії імперії,” то можна з подивом довідатись, що:

“звернення (Петра I) до “статей” Б. Хмельницького давало юридичні підстави суверену та його агентам для втручання у практики управління, що склалися”;¹⁶

“заснування колегії було своєрідним адміністративним експериментом із боку Петра I, який намагався упорядкувати управління Малою Росією. Створення її

¹² Алексей Миллер и Михаил Долбилов ред., *Западные окраины Российской империи* (Москва: Новое литературное обозрение, 2006), 5; Илья Герасимов, Сергей Глебов, Ян Кусбер, Марина Могильнер, Александр Семенов, “Новая имперская история и вызовы империи,” *Ab Imperio*, №1 (2010), 19–52.

¹³ Яков Лазарев, “Готова ли украинская историческая наука к диалогу? Размышление о роли национальной памяти в историческом сообществе,” *Историческая русистика в XXI веке. Материалы десятой научной конференции будапештского Центра Русистики от 18–19 мая 2015 г.* (Будапешт, 2017), 31.

¹⁴ Кирилл Кочегаров, *Крым в истории России: методическое пособие для учителей общеобразовательных организаций* (Москва: ООО “Русское слово — учебник,” 2014).

¹⁵ Кирилл Кочегаров, *Крым в истории России: методическое пособие для учителей общеобразовательных учреждений*, доступ 7 грудня 2023, <https://lib.memo.ru/book/26821>

¹⁶ Яков Лазарев, “Российское правительство и украинская казацкая элита: особенности взаимоотношений в период функционирования Малороссийской Коллегии (1722–1727),” *Славяноведение*, № 4 (2016), 44.

не мало на увазі заміну чи пониження ролі місцевих інститутів козацького та міського самоврядування”;¹⁷

“введення Малоросійської колегії не передбачало скасування козацького самоврядування та судочинства, без якого вона не могла ефективно виконувати свої функції. З огляду на формального посилення адміністративного контролю Петро не поспішав скористатися рекомендаціями Ф.С. Салтикова щодо призначення великоросіян на старшинські уряди... хоча в сучасній українській історіографії і висловлюються думки, що цар Петро тільки й чекав зручного моменту для створення старшини, цілком лояльної престолу.”¹⁸

Нерелевантність процитованих тверджень і щодо звернення Петра I до статей Б. Хмельницького як “законній” підставі для втручання в практики управління автономії, і щодо відсутності наміру в імператора замінити Малоросійською колегією гетьманську форму правління або ж, навпаки, планів збереження козацького самоврядування і судочинства – очевидна і детально виписана в історіографії.¹⁹ Чи не найкоротшим способом пересвідчитись в абсурдності подібних тверджень є аналіз кадрового складу полковницької корпорації Гетьманщини: на момент смерті Петра I призначені його указами російські офіцери посідали полкові уряди в Стародубі, Ніжині, Чернігові, Полтаві (в ранзі коменданта), а серби і волохи, призначені ним же за вірну службу государю, – в Гадячі, Києві, Переяславі. Тобто, сім з десяти наявних полків Гетьманату очолювали саме ті, кого Петро, згідно твердження новоімперців, “не поспішав” призначати на полковництво. Якщо ж взяти до уваги, що полковий уряд в Прилуках обіймав призначений царем за допомогу в здобутті Запорозької Січі в травні 1709 р. Гнат Галаган, а Андрій Маркович, як гласив гетьманський універсал, був призначений на полковництво лубенське “по монаршому благоволенію,”²⁰ то картина щодо небажання імператора докладати зусиль “для створення старшини, цілком лояльної престолу” буде ще більш виразною, адже, власне, лише один з десяти полковників – миргородський Данило Апостол був обраний полчанами, а не призначений царем. Щоправда, і той за наказом Петра I перебував в ув’язненні в Петропавлівській фортеці.

Наскільки адекватними реаліям часу, відображеним у джерелах, є підходи у трактуванні новоімперцями політики Петра I щодо України, можна побачити також з твердження, що, нібито, члени Малоросійської колегії лише “здійсню-

¹⁷ Яков Лазарев, “‘Учинено будет по его императорского величества указу.’ Ответы Малороссийской коллегии А. Д. Меншикову. Ноябрь–декабрь 1722 г.,” *Вестник архивиста*, № 3 (2021), 852–65.

¹⁸ Михаил Киселев, Кирилл Кочегаров, Яков Лазарев, *Патроны, слуги и друзья. Русско-украинские неформальные связи и управление Гетманщиной в 1700–1760-х гг. Исследование и источники*. (Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2022), 132.

¹⁹ Див.: Горобець, *Присмерк Гетьманщини*, 76–86, 171–208.

²⁰ Александр Лазаревский, “Исторические очерки полтавской Лубенщины XVII–XVIII ст.,” *Чтения в Историческом Обществе Нестора Летописца*, XI (1896), 52.

вали облік податків, що збираються, і контролювали їх подальший розподіл в основному на місцеві потреби.”²¹ Адже існує значний пласт джерел, причому, у московських архівах й підготовлених на їх основі історичних досліджень, які однозначно доводять, що функції колегії виходили далеко за межі заявленого тут обліку податків і головним чином були зосереджені на суттєвому збільшенні прибутків казни та залученні коштів на імперські потреби.²² Реалізуючи це завдання, колегія упродовж 1722–25 років збільшила прибуткову частину бюджету автономії на 21% грішми та на 60% натуральних зборів.²³ Ще більш асиметричними у своїй адекватності є твердження adeptів нового образу імперії стосовно розподілу зібраних в Гетьманаті коштів, які, нібито, витрачались “в основному на місцеві потреби”: за результатами 1725 фінансового року колегія відправила 107 521 руб. до Військової колегії, понад 86 734 руб. – Московської рентереї, 50 тис. руб. – Кабінету імператорської величності, близько 6 тис. руб. – київському генерал-губернаторові тощо. Із загальної суми річних витрат у 260 362 руб. лише мізерна частина пішла на забезпечення місцевих потреб: 254 руб. утримання найманого козацького війська та 718 руб. забезпечення життєдіяльності гетьманських рангових господарств,²⁴ що у відсотковому еквіваленті становить лише близько 0,6%.

Конструюючи патерналістський образ імперії, сучасні російські україністи всіляко притлумлюють негативні наслідки “інтеграційних” реформ в Україні, а причини усіх тих “ексцесів,” що мали місце в ході їх реалізації, вбачають лише у протиправній поведінці козацької старшини. Скажімо, при поясненні мотивів суттєвого обмеження Петром I автономії Гетьманату (звичайно ж, без вживання такого словосполучення, а заміни евфемізмом “інтеграція”) вже традиційно на щит береться “зрада Мазепи.” Арешт і смерть в Петропавлівській фортеці Павла Полуботка, ув’язнення всього складу генеральних старшин і цілого грона полкової старшини й канцеляристів, що мали місце в процесі реалізації “своєрідного адміністративного експерименту з боку Петра I,” обумовлені неадекватністю самого наказного гетьмана: “Здебільшого вони пов’язані з особистістю чернігівського полковника П. Л. Полуботка.”²⁵ Причина ліквідації гетьманства 1722 р. крилась не в політичних намірах імператора, а була спровокована приватним конфліктом в оточенні монарха по так званій “почепській

²¹ Лазарев, “Учинено будет по его императорского величества указу,” 852–65

²² Российский государственный архив древних актов (Москва), ф. 248, оп. 29, дело 1806, л. 74 об.; Центральный історичний державний архів України (Київ), ф. 53, оп. 1, спр. 4, арк. 6.

²³ *Сборник Императорского Русского исторического общества*, 63 (Санкт-Петербург, 1888), 486, 492–5.

²⁴ Российский государственный архив древних актов (Москва), ф. 248, оп. 29, дело 1761, л. 649, 650.

²⁵ Яков А. Лазарев, “Российское правительство и украинская казацкая элита: особенности взаимоотношений в период функционирования Малороссийской Коллегии (1722–1727),” *Славяноведение*, № 4 (2016), 44.

справі”: Полуботок з Апостолом боролись за булаву, шукаючи підтримки серед “пташат гнізда Петрова,” а імператор “їхні політичні ігри сприйняв... як акт нелояльності.”²⁶ Аналогічно й стосовно другої заборони гетьманства – вже після смерті Данила Апостола 1734 р. – авторам також без проблем вдається розгледіти “законність” аргументів Анни Іоанівни. Адже, виявляється, “за 7 років правління гетьмана міжусобиці, розвал системи управління та прагнення старшини до особистого збагачення настільки підірвали боєздатність козацького війська, що це прямо загрожувало безпеці імперії.”²⁷ Не зраджують собі новоімперці й в описі причин остаточної ліквідації української державності 1764 р., вбачаючи їх не в централізаторській політиці Катерини II й артикульованому прагненні – “аби й назва (гетьманів) щезла,” а лише у “користолюбстві” Кирила Розумовського.²⁸

Тобто, має місце відверте і доволі послідовне знецінення політичної ваги важливих подій та підміни їхньої суті розумуваннями щодо тих чи інших приватних інтересів (принагідно наголошую, що я аж ніяк не заперечую їх наявність і, відповідно, необхідність їхнього дослідження також). Штучно ліпиться новий, хоч і не адекватний історичним реаліям, але ідеологічно “правильно” заряджений образ імперії – лагідної, соціально справедливої, добре керованої та, що особливо важливо в сучасних умовах, турботливої й культуртрегерської по відношенню до взятих нею під свою опіку бездержавних народностей і племен.

Паралельно в умовах розгортання політичним керівництвом РФ війни з українською ідентичністю для позначення ранньомодерної України монополізується термін “Малоросія.” Зазвичай це подається як певна історична даність, без пояснень причин. Але трапляються й доволі показові винятки, коли російські автори відверто декларують потребу відмовитись від “штучних конструктів,” “фантомів” на кшталт “Українська козацька держава,” “Гетьманська Україна,” натомість здійснювати деконструкцію на підставі реанімації “історично законірного” терміну “Малоросія.”²⁹ І це при тому, що у першій чверті XVIII ст. “фантомом” “Україна” послуговувались і Петро I, і його підручні, наприклад граф П.Толстой.³⁰ Та й сам автор, що характерно, до тих пір, поки Путін не “обґрунтував” створення України В. Леніним, також активно послуговувався цими “фантомами,” в тому числі й у назвах своїх статей і дисертаційної роботи (Я. А. Лазарев, “‘Великороссийская’ администрация на гетманской Украине

²⁶ Киселев, Кочегаров и Лазарев, *Патроны, слуги и друзья*, 158.

²⁷ Лукашова, “Малороссия и малороссияне в Российской империи,” 31.

²⁸ Киселев, Кочегаров и Лазарев, *Патроны, слуги и друзья*, 323.

²⁹ Яков Лазарев, Владислав Ившин, “Интеграция Малой России и ее статус в трудах Г.Ф. Карпова (1839–1890),” *Славяноведение*, № 2 (2021), 115–30.

³⁰ *Сборник Императорского Русского исторического общества*, 55 (Санкт-Петербург, 1886), 60.

в 1700–1727 гг.: эволюция институтов и их статуса.” Автореф. дисс. ...канд. ист. наук. Екатеринбург, 2012).

Показовим у цьому випадку є й уточнення: стаття про потребу відмовитись від “штучних конструктів” підготовлена “у рамках держзавдання Міністерства науки та вищої освіти на тему ‘Регіональна ідентичність Росії: компаративні історико-філологічні дослідження,’” що, власне, зайвий раз підказує, де саме шукати розгадку “секрету Полішинеля” й щодо відмови від “фантомів,” й щодо реанімації “історично закономірного” терміну як втілення непереможного прагнення представити історію ранньомодерної України лише в контексті ідеологічно правильного конструкта – “регіональна ідентичність Росії.” Та й загалом, формування нового “правильного” образу, який так органічно вплітається в актуальну історичну політику Кремля, щедро фінансується державою і всі згадані перед цим праці – і з історії українсько-російських відносин, і благотворного впливу Росії на Крим, як і не згадані хвалебні відгуки на них – підготовлені за ґрантової підтримки держави. А Міністерство культури РФ, визначаючи пріоритети державної фінансової підтримки кіновиробництва на 2023 рік, серед найважливіших – “Популяризація героїзму та самовідданості російських воїнів у ході спеціальної військової операції,” “Неоколоніальна політика країн англосаксонського світу. Деградація Європи” – назвало також “Малоросія як історична область Росії.”³¹

Неабияку тривогу від ось такого процесу формування нового образу імперії та затушовування в ньому самотності української компоненти викликає й те, що його результати й досі потужно впливають на західну історіографію. До прикладу, на початку 2022 р. опубліковано працю “Патроны, слуги и друзья. Русско-украинские неформальные связи и управление Гетманщиной в 1700–1760-х гг.”³² авторства трьох російських істориків, двоє з котрих неодноразово згадувались у контексті втискування історії Гетьманату в принципово новий імперський контекст й оспівування “кримнашу.” Концептуально книга являє собою заповнену історичним фактажем озвучену ще 2015 р. схему щодо нецільності пошуку причин ліквідації Гетьманату у “метафізиці ‘імперії,’ реформах Петра I, Катерини II,” натомість перспективності перенесення уваги на “процеси феодалізації всередині козацької еліти, що визначили поляризацію населення Гетьманату та поступове відмирання козацьких порядків.”³³ Близьче до завершення першого року повномасштабної війни РФ проти України Американська асоціація російських досліджень вісімнадцятого століття (ECRSA),

³¹ “Министерство культуры определило главные темы российского кино,” доступ 7 грудня 2023, <https://meduza.io/feature/2022/11/30/ministerstvo-kultury-opredelilo-glavnye-temy-rossiyskogo-kino-eto-degradatsiya-evropy-kolonializm-anglosaksonskogo-mira-i-mirovtvorcheskaya-missiya-rf>

³² Киселев, Кочегаров и Лазарев, *Патроны, слуги и друзья*, 1244.

³³ Лазарев, “Готова ли украинская историческая наука к диалогу?” 32.

членами якої є цілий ряд авторитетних західних русистів, присудила авторам щорічну премію імені Марка Раєва (Marc Raeff Book Prize). На сайті асоціації мотивацію такого рішення знайти не вдалось.³⁴ А ось на сайтах російських університетів, з якими афільовані лауреати, процитовано ось такий інтригуючий висновок преміальної комісії:

“У цій фундаментальній монографії показано, що гонитва за приватною вигодою як російської, так і української еліти призвела до повного поглинання Українського гетьманства Російською імперією... Автори показують, що замість того, щоб проводити ретельно сплановану колоніальну політику, російські правителі формували свою політику на Гетьманщині, реагуючи на жадібні устремління таких вельмож, як Кирило Розумовський.”³⁵

І тут залишається лише дивуватись, чому авторитетна асоціація, відзначивши заслуги лауреатів у встановленні ролі пожадливісті Розумовського в ліквідації імперією української ранньомодерної державності, оминула увагою інші, не менш визначні досягнення авторського колективу: реконструкцію вини “особистості Полуботка” в його смерті в Петропавлівській фортеці; концептуалізацію “суперництва Полуботка з Апостолом” як причину першої ліквідації гетьманства. Та й “прагнення старшини до особистого збагачення” як причина другої ліквідації гетьманства також вартує високої академічної нагороди. Утім, шанси автора цього відкриття на її отримання вже наприкінці другого року повномасштабної війни РФ проти України виглядають доволі високими. Адже палкий поціновувач історіографічного генію В. Путіна, автор посібника “Крым в истории России,” а заодно й лауреат премії імені Марка Раєва за 2022 р. Кіріл Кочегаров, як можна довідатись із сайту асоціації, водночас є і членом відбіркового комітету цієї самої премії в 2023 р.³⁶ Тож і пріоритети при виборі лауреатів спрогнозувати не складно.

Загалом же, формуючи ось такий суголосний сучасному державному і суспільному запиту росіян на утвердження абсолютно позитивного, патерналістського образу Російської імперії, російські україністи активно послуговуються мовою й метафорами західної історіографії, зокрема нової історії імперії, але при цьому їхній реальний історіографічний набуток відверто дисонує із заявленими засновниками напрямку прагненнями пошуку шляхів примирення, гармонізація візій на імперський простір і час. Очевидно, що мотивація російської версії цього концепту в реаліях путінської Росії полягає в камуфлю-

³⁴ “Past recipients of the Marc Raeff Book Prize,” access 7 December 2023, <https://www.ecrsa.org/Raeff%20Book%20Prize%20Past%20Recipients.pdf>

³⁵ “Книга историков вуза удостоилась престижной премии,” доступ 7 грудня 2023, <https://urugi.urfu.ru/rv/novosti/43992/>; “К.А. Кочегарову присуждена премия им. Марка Раева,” доступ 7 грудня 2023, <https://inslav.ru/event/ka-kochegarovu-prisuzhdena-premiya-im-marka-raeva>

³⁶ “Marc Raeff Prize,” access 7 December 2023, <https://www.ecrsa.org/RaeffPrize.html>

ванні, містифікації й викривленні справжніх взаємин імперії з народами, що в той чи інший спосіб були втягнуті в її орбіту. Такий підхід упродовж 2014–22 років мав попит у суспільстві й добре фінансувався владою РФ. Зважаючи ж на переростання після 22 лютого 2022 р. гібридної війни у повномасштабний формат, концептуальні підходи російської історіографії у висвітленні взаємин ранньомодерної України з імперським центром, ймовірно, вже найближчим часом зазнають ще більших деформацій.

МОГИЛЯНСЬКИЙ ПІДРУЧНИК ДАВНЬОГРЕЦЬКОЇ МОВИ ВАРЛААМА ЛАЩЕВСЬКОГО: ПЕРЕДМОВИ ДО ВИДАНЬ 1746 І 1779 РОКІВ¹

Світлана Потапенко, Маркіян Домбровський

До історії (пере)видання підручника

У класичному дослідженні про типографію Києво-Печерської лаври Федір Титов свого часу зазначав, що передмови, післямови і зауваги різного штибу становили характерну рису лаврських видань від часу заснування друкарні у перші десятиліття XVII ст. до 1720-х рр., коли у її діяльність почали втручатися з огляду на синодальні реформи.² Абстрагуючись від безпосереднього лаврського контексту, це твердження знаного фахівця з історії українського книгодрукування варто поширити й на твори українських авторів, які впродовж XVIII ст. виходили друком за кордоном, адже “у всіх таких додаткових частинах книжок [...] мова йде зазвичай про спонуки, якими керувалися видавці тієї чи іншої книжки, обставини її друку, ті виправлення, що їх інколи робили в її тексті, її зміст тощо.”³ У стосунку до цього можемо спостерігати певний парадокс, адже згідно з висновками Федора Титова наступний період 1720–80-х рр. слід вважати часом втрати згаданих особливостей лаврських стародруків.⁴ Однак

¹ Дослідницька робота Світлани Потапенко здійснювалася у рамках проекту *Поліцентричність і множинність домодерних християнств* (POLY), реалізованого за підтримки Німецького дослідницького фонду в університеті Ґете у Франкфурті-на-Майні. Фінансову допомогу для її дослідження також надав Фонд Ґерди Хенкель (проект 33/FI/22). The research of Svitlana Potapenko was conducted in the framework of the project *Polycentricity and Plurality of Premodern Christianities* (POLY) realized with the support of the German Research Foundation (Deutsche Forschungsgemeinschaft) at Goethe University Frankfurt am Main. The Gerda Henkel Foundation also rewarded a financial aid for her research (project 33/FI/22).

² Федор Титов, *Типографія Києво-Печерської лаври. Исторический очерк (1606–1616–1916 гг.)*, т. 1: 1606–1616–1721 гг. (Київ: Типографія Києво-Печерської Успенської лаври, 1916), 7.

³ Там само.

⁴ Там само, 7–8. Див. також сучасний погляд на ситуацію з лаврським книгодрукуванням у XVIII ст.: Maksym Iaremenko, “The Challenges of Unification and Disciplining Facing the Kyiv Orthodox Metropolitanate in the Eighteenth Century: The Case Book Publishing,” in *Eighteenth-Century Ukraine: New Perspectives on Social, Cultural, and Intellectual History*, Zenon E. Kohut and Volodymyr Sklokin, eds, with Larysa Bilous. (Monreal: McGill-Queen’s University Press and the Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 2023), 395–423.

саме у працях українських авторів, які тоді ж побачили світ у типографіях різних міст Священної Римської імперії, подибуємо ці, “дуже цікаві,”⁵ елементи, й передмови до читача посідають у структурі таких видань чільне місце.

Відтак у пропонованій публікації зосереджено увагу на двох виданнях підручника давньогрецької мови, який зазвичай атрибутують моголянському професору Варлаамові Лашчевському (бл. 1704–74). Ми свідомо уникаємо дискусії, котра наразі точиться серед українських дослідників навколо питання про (не)оригінальність курсів і підручників, за якими викладали в Києво-Моголянській академії.⁶ Натомість переслідуюмо менш амбітну і більш практичну ціль, а саме: ввести до наукового обігу латиномовні, з вкрапленнями греки, передмови до двох відомих натеper видань підручника давньогрецької мови моголянського походження у сучасному українському перекладі й належному контексті. Йдеться про такі передмови: Варлаама Лашчевського до видання “*Institutionum linguae graecae liber, utilissimis regulis, cum aliis ad solidiorem huius sacri idiomatis cognitionem observationibus, non solum ad rectam vocum σύνθεσιν, sed etiam ad conficiendum metrum graecum pernecessariis, ex variis auctoribus collectis, indicibusque graeco et latino instructus et exhibitus in Academia Kijowomohylozaborowsciana. Nunc primum typis evulgatus*” (далі – “*Institutionum linguae graecae liber*”), видрукуваного Йоганном Якобом Корном у Вроцлаві 1744 р.,⁷ та Миколи Бантиша-Каменського (1737–1814) до видання “*Grammatica graeca sive Institutionum linguae graecae liber, utilissimis regulis ex variis auctoribus collectis, usibus Rossiacae iuventutis in Academia Kiioviensi adornatus, nunc denuo ab innumeris mendis longe accuratius repurgatus, et adiectis tum exemplis, tum chrestomathia auctior redditus. Edidit Nicolaus Bantisch-*

⁵ Титов, *Типографія Києво-Печерської лаври*, 8.

⁶ Див., приміром, статтю Миколи Федія, у якій автор переконливо доводить, що філософський курс Стефана Калиновського 1729–31 рр., був дослівним запозиченням з підручника Франсуа Ле Ре 1630-х рр.: “Філософський курс Стефана Калиновського 1729–1731 років у світлі його викладацької практики: джерела і (не)оригінальність,” *Sententiae* 42, no. 1 (2023): 6–36, <https://doi.org/10.31649/sent42.01.006>. Про “буквальне майже повторення одних [викладачів] іншими” з огляду на користання тими ж джерелами для своїх курсів зауважував Дмитро Вишнеvський, аналізуючи викладання теології в Академії, *Киевская академия в первой половине XVIII столетия: (новые данные, относящиеся к истории этой Академии за указ. время)* (Київ: Тип. И. И. Горбунова, 1903), 214–5.

⁷ [Varlaam Lashchevskyi], *Institutionum linguae graecae liber, utilissimis regulis, cum aliis ad solidiorem huius sacri idiomatis cognitionem observationibus, non solum ad rectam vocum σύνθεσιν, sed etiam ad conficiendum metrum graecum pernecessariis, ex variis auctoribus collectis, indicibusque graeco et latino instructus et exhibitus in Academia Kijowomohylozaborowsciana. Nunc primum typis evulgatus* (Wrocław: Iohann Iacob Korn, 1746). Ми послуговувалися електронною версією примірника, доступно на сайті Центру оцифрування Нижньосаксонської земельної і університетської бібліотеки Гетінгена: Niedersächsische Staats- und Universitätsbibliothek Göttingen, Göttinger Digitalisierungszentrum, <http://resolver.sub.uni-goettingen.de/purl?PPN666560579>. Питання зв'язків між київськими авторами і сілезьким видавцем Йоганном Якобом Корном у 1740–50-х рр. потребує окремих студій, адже “*Institutionum linguae graecae liber*” була не єдиною книжкою моголянського походження, що з'явилася у Вроцлаві, див.: Aleksandra Mendykowa, Kornowie (Wrocław: Ossolenium, 1980), 48, 75–6.

Kamenskij” (далі – “Grammatica graeca sive Institutionum linguae graecae liber”), що побачило світ у ляйпцизькому видавництві родини Брайткопфів 1779 р.⁸

Сподіваємося, що наша публікація усе ж прислужиться до вивчення підходів, що їх застосовували викладачі Академії при підготовці і читанні своїх курсів.⁹ Водночас тексти передмов важливі, оскільки вони містять вказівки, які надаються до чіткішого бачення інтелектуальних горизонтів могилянської професури, а значить, і кола ідей, які циркулювали в академічному середовищі. Досить зауважити, що саме тут зустрічаємо згадки про уявну спільноту європейських вчених ранньомодерного часу – *Respublica litteraria* (Республіка листів). Перші відомості про неї трапляються 1417 р. у листуванні гуманістів Франческо Барбаро (1390–1454) і Джан Франческо Поджо Браччоліні (1380–1459).¹⁰ На прийдешні чотири століття Республіка листів стала ідеалом рівноправного, взаємно корисного і сповненого сенсів інтелектуального обміну; своєрідною республікою, “громадяни” якої стояли на спільному ґрунті гуманістичних студій і були пов’язані між собою, “зі знанням і з істиною”.¹¹ Особливого розголосу і ваги Республіці листів надав Еразм Роттердамський (1469–1536),¹² до якого апелював Варлаам Лащевський у передмові до “*Institutionum linguae graecae liber*.”¹³ Микола Бантиш-Каменський, натомість, обмежився загальною заувагою про корисність “*Institutionum linguae graecae liber*” для Республіки листів.¹⁴

Однак повертаючись до спостережень, висловлених істориками українського книгодрукування, варто навести міркування, яким Сергій Маслов поділився 1927 р.: “У нашій історичній літературі [Варлаамові] Лащевському присвячено низку більш-менш докладних заміток, проте й досі ми не маємо повного

⁸ [Varlaam Lashchevskij], *Grammatica graeca sive institutionum linguae graecae liber, utilissimis regulis ex variis auctoribus collectis, usibus Rossicae iuventutis in Academia Kiioviensi adornatus, nunc denuo ab innumeris mendis longe accuratius repurgatus, et adiectis tum exemplis, tum chrestomathia auctior redditus. Edidit Nicolaus Bantisch-Kamenskij* (Leipzig: Breitkopf, 1779). Ми так само послуговувалися електронною версією примірника, доступно на сайті Центру оцифрування Нижньосаксонської земельної і університетської бібліотеки Гетінгена: Niedersächsische Staats- und Universitätsbibliothek Göttingen, Göttinger Digitalisierungszentrum, <http://resolver.sub.uni-goettingen.de/purl?PPN666189056>.

⁹ Щодо викладання греки, див. спеціальну розвідку Людмили Посохової: “Статус давньогрецької мови в ‘латинських школах’ Гетьманщини та Слобідської України (XVIII – початок XIX ст.),” *Український історичний журнал* 3 (2021): 16–27, <https://doi.org/10.15407/uhj2021.03.016>. Авторка зауважує, що згідно з інструкцією єпископа Самуїла Миславського 1769 р. у Харківському колегіумі учителі мали використовувати підручник Лащевського, див.: Там само, 22.

¹⁰ Françoise Waquet, “Qu’est-ce que la République des Lettres? Essai de Sémantique Historique,” *Bibliothèque de l’École des chartes*, vol. 147 (1989): 475; Marc Fumaroli, *The Republic of Letters*, trans. Lara Vergnaud (Yale: Yale University Press, 2018), 15. Див. також сучасний проєкт, *Mapping Republic of Letters*, <http://republicofletters.stanford.edu/#>.

¹¹ Fumaroli, *The Republic of Letters*, 6.

¹² *Ibid.*, 20.

¹³ [Lashchevskij], *Institutionum linguae graecae liber*, а 3.

¹⁴ *Ibid.*; *Grammatica graeca sive institutionum linguae graecae*, [III].

критичного досліді про його життя та літературну діяльність.¹⁵ Ситуація з прицільним вивченням життєвого шляху і творчої спадщини Лашцевського за майже століття не змінилася. Тому й нині про його постать дізнаємося переважно із загальних й енциклопедичних видань, присвячених історії Київської академії.¹⁶

Відомо, що Лашцевський мав світське ім'я Василь, під яким фігурував у списках могилянських спудеїв-риторів 1727 р.¹⁷ Про нього згадують, коли йдеться про конфлікт між Стефаном Калиновським і студентами філософії 1733 р., в якому “бунтарі” зрештою програли професору й були покарані за розпорядженням митрополита Рафаїла Заборовського.¹⁸ Він випустився з класу теології у 1737 р. і невдовзі прийняв чернечий постриг. Сергій Маслов припускає, що потому Лашцевський студіював у Академії давньогрецьку мову і біблійний іврит під наставництвом Симона Тодорського (1701–54),¹⁹ хоча не виключене його навчання протягом певного часу в університеті Галле.²⁰ Далі викладав у класі аналогії, піітики і риторики у alma mater, а з 1742 р. продовжив справу Тодорського у викладанні біблійного івриту і греки.²¹ Ще один конфлікт у академічній спільноті, про мотиви якого немає достеменних свідчень, але одним із фігурантів якого був Варлаам Лашцевський, стався 1746 р. Тоді група викладачів поскаржилася на префекта Михайла Козачинського, що призвело до усунення останнього і опанування префектури саме Лашцевським.²² Того ж року, як зауважено вище, перше видання підручника “Institutionum linguae graesae liber” побачило світ. Будучи префектом, у 1746–47 рр. Лашцевський викладав теологію і біблійний іврит, але в травні 1747 р. його покликали до Петербургу для роботи над повним виправленим церковнослов'янським перекладом Святого Письма – так званою Єлизаветинською Біблією, опублікованою 1751 р.

¹⁵ Сергій Маслов, *Етюди з історії стародруків*. IX–X (Київ: Українська академія наук, 1927), 716.

¹⁶ Див., приміром: Виктор Асоченский, *Киев с древнейшим его училищем Академиею*, т. 2 (Київ: в Университетской типографии, 1856), 127; Зоя Хижняк, *Історія Києво-Могилянської академії* (Київ: Вид. дім КМ Академія, 2003), 72–3; “Лашцевський (Лашцевський) Василь, чернече ім'я Варлаам,” *Києво-Могилянська академія в іменах, XVII–XVIII ст.: Енцикл. вид.*, під ред. Зої Хижняк і В'ячеслава Брюховецького (Київ: Вид. дім КМ Академія, 2001), 338.

¹⁷ Николай Петров, ред., *Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии, отделение 2 (1721–1795 г.г.)*, т. 1, ч. 2 (Київ: Типография И. И. Чоколова, 1904), 10.

¹⁸ Дмитрий Вишнеvский, “Из быта студентов старой Киевской академии,” *Киевская старина*, вып. 3 (1896): 309–13.

¹⁹ Маслов, *Етюди з історії стародруків*, 716–7.

²⁰ Хижняк, “Лашцевський (Лашцевський) Василь.”

²¹ Дмитрий Вишнеvский, *Киевская академия в первой половине XVIII столетия: (новые данные, относящиеся к истории этой Академии за указ. время)* (Київ: Тип. И. И. Горбунова, 1903), 270–1.

²² Заплутаній історії, унаслідок якої 29 липня 1746 р. Михайло Козачинський втратив академічні посади нібито через погіршення зору, передувала його поїздка до Петербургу, що тривала з весни до грудня 1745 р. У цей час обов'язки префекта виконував Варлаам Лашцевський: Петров, ред., *Акты и документы*, ч. 1, 362–5; Вишнеvский, *Киевская академия*, 38–40, 111, 259–60.

Відтак його академічна і церковна кар'єри продовжилися і завершилися поза Україною: Лашевський досяг ректорства Московської слов'яно-греко-латинської академії (1753) і посади члена Синоду (1753–58). Був архімандритом Московських Донського Богородицького і Заіконоспаського монастирів.²³ Перероблене і доповнене видання згаданого підручника опублікували у Ляйпцигу у 1779 р. Дещо пізніше (1788) з'явився переклад тогочасною російською мовою (передмови до видань 1746 і 1779 рр. перекладені не були) “Греческая грамматика, въ которой синтаксисъ, такъ же различныя греческіе діалекты и просодія разныхъ древнихъ писателей выбранными правилами и примѣрами объяснены. Переведена съ латинскаго языка студентомъ Васильемъ Петровымъ. Изданіе первое.”²⁴

Окремо слід зупинитися на постаті Симона Тодорського, оскільки вважається, що в основу підручника Лашевського ліг курс давньогрецької мови, який протягом 1738–41 рр. в Академії читав його вчитель.²⁵ Про Тодорського як лінгвіста, перекладача, богослова згадують чи не в першу чергу завдяки його перекладам праць німецьких пієтистів: Августа Германа Франке “Начало христіанскаго ученія во употребленіе и въ пользу всякому правовѣрному христіянину наипаче невѣдающимъ и много изустно учиться не могущимъ из Священнаго Писанія въ кратцѣ изображенное,”²⁶ Йогана Арндта “Наставленіе къ Священному Писанію или увѣщаніе о чтеніи Священнаго Писанія”²⁷ і “Чтири книги о истинномъ христіанствѣ, содержащія въ себѣ ученіе о спасителномъ покаяніи, сердечномъ жалѣніи и болѣзнованіи ради грѣховъ; о истинной вѣрѣ, о святомъ житіи и пребываніи истинныхъ неложныхъ христіянъ: також де о семѣ, како истинныи христіянинъ имать побѣдити грѣхъ, смерть, діавола мѣръ и всякое бѣдствіе вѣрою, молитвою, терпѣніемъ, Божіимъ словомъ и небеснимъ утѣщеніемъ, все же сіе въ Христѣ Іисусѣ. Сложенніи чрезъ Іоанна Арнда, бывшаго епископа церкви въ княженіи Линебургскомъ зъ нѣмцаго

²³ Хижняк, “Лящевський (Лашевский) Василь.”

²⁴ [Лашевский], *Греческая грамматика, въ какой синтаксисъ, такъ же различныя греческіе діалекты и просодія разныхъ древнихъ писателей выбранными правилами и примѣрами объяснения. Переведена съ латинскаго языка студентомъ Васильемъ Петровымъ. Изданіе первое* (СПб: При Императорской Академии наук, 1788), <https://archive.org/details/839-varlaam-liashchevskii-1788-grecheskaiagrammatika-v-kotoroi-sintaksis-tak-zh/page/n3/mode/2up>

²⁵ Вишне夫斯基, *Киевская академия*, 270; Хижняк, *Історія Києво-Могілянської академії*, 73.

²⁶ [August Hermann Francke], *Начало христіанскаго ученія во употребленіе и въ пользу всякому правовѣрному христіянину наипаче невѣдающимъ и много изустно учиться не могущимъ из Священнаго Писанія въ кратцѣ изображенное* (Halle, 1729). Universität Rostok, E-publications, <https://purl.uni-rostock.de/rosdok/ppn766866343>

²⁷ [Johann Arndt], *Наставленіе къ Священному Писанію или увѣщаніе о чтеніи Священнаго Писанія* (Halle: Weisenhaus, 1734). Universität Rostok, E-publications, <https://purl.uni-rostock.de/rosdok/ppn7668665592>

язика на руськи переведенні і напечатанні,²⁸ також Йогана Анастасіуса Фрайлінґгаузена “Писанію Святому согласующоеся наставление къ истинному познанію и душеспасителному употребленію страданія и смерти Господа и Спасителя нашего Ісуса Христа сложенное Анастасіемъ проповѣдникомъ Божія слова.”²⁹ Ці кириличні друки з’явилися в Галле протягом 1729–35 рр.,³⁰ де Тодорський після навчання в Київській академії (1718–27) за рекомендацією Теофана Прокоповича удосконалював богословські знання й володіння мовами, зокрема давньогрецькою, біблійним івритом, сирійською, арабською. Він належав до кола учнів професора-біблеїста Йоганна-Генріха Міхаеліса. “А звідти виїхавши, півтора роки між єзуїтами пробув на різних місцях. Потім покликаний до греків для певної церковної потреби, півтора ж роки при них у державі Угорській учителем лишався. Минулого ж 1738 року на батьківщину повернувся,” – писав сам Тодорський.³¹ Відтак він став першим викладачем “священних мов,” тобто давньогрецької і біблійного івриту, також німецької від часу, коли їх 1738 р. за розпорядженням Рафаїла Заборовського почали ви-

²⁸ [Johann Arndt], *Чотири книги о истинномъ христіанствѣ, содержащія въ себѣ ученіе о спасителномъ покаяніи, сердечномъ жалѣніи и бользнованіи ради грѣховъ; о истинной вѣрѣ, о святомъ житіи и пребываніи истинныхъ неложныхъ христіанъ: також де о семь, како истинныи христіанинъ имать побѣдити грѣхъ, смерть, діавола міръ и всякое бѣдствіе вѣрою, молитвою, терпѣніемъ, Божіимъ словомъ и небеснымъ утѣщеніемъ, все же сіе въ Христѣ Ісусѣ. Сложеніи черезъ Іоанна Арнда, бывшаго епископа церквей въ княженіи Линебургскомъ зъ нѣмецкаго языка на руськи переведенніи и напечатанніи* (Halle, 1735). Niedersächsische Staats- und Universitätsbibliothek Göttingen, Göttinger Digitalisierungszentrum, <https://gqdz.sub.uni-goettingen.de/id/PPN1034687956>.

²⁹ [Johann Anastasius Freytingshausen], *Писанію Святому согласующоеся наставление къ истинному познанію и душеспасителному употребленію страданія и смерти Господа и Спасителя нашего Ісуса Христа сложенное Анастасіемъ проповѣдникомъ Божія слова* (Halle, 1735). Niedersächsische Staats- und Universitätsbibliothek Göttingen, Göttinger Digitalisierungszentrum, <http://resolver.sub.uni-goettingen.de/purl?PPN1672429323>

³⁰ Наведено перекладні праці Тодорського, повні електронні копії яких вдалося виявити через пошукову систему *VD18-Datenbank: Das Verzeichnis Deutscher Drucke des 18. Jahrhunderts*, до якої вносять інформацію у межах проєкту оцифрування друків XVIII ст., які з’явилися у німецькомовних країнах, *Digitalisierung und Erschließung der im deutschen Sprachraum erschienenen Drucke des 18. Jahrhunderts (VD 18)*, див.: <https://kxp.k10plus.de/DB=1.65/>. Свого часу Дмитро Чижевський, опрацювавши архівні й бібліотечні зібрання Галле, виявив шість перекладів Тодорського і докладно їх проаналізував у *Українські друки в Галле* (Краків-Львів, 1943). Учений так висновкував щодо мови цих видань: “Це типова українсько-слов’янська мова 18 віку або церковно-слов’янська мова української редакції, цебто літературна мова тодішньої України, в тій її відміні, яку вживали в творах релігійного характеру, де елементи церковно-слов’янщини були найсильніші,” там само, 19. Порівн.: Swetlana Mengel, “Die erste russische Übersetzung aus Halle: ihr Autor und sein Sprachkonzept,” in *Sprache und Gesellschaft. Festschrift für Wolfgang Gladrow*, Alicja Nagórko, Sonja Hezl und Elena Graf, eds. (Frankfurt am Main: Peter Lang, 2008), 499–510; Татьяна Челбаева, “Русские книги” из Галле в дискурсе формирования русского литературного языка нового типа (PhD diss., Martin-Luther-Universität, Halle-Wittenberg / Докторская диссертация, Университет Мартина-Лютера, Галле-Виттенберг, 2015).

³¹ Вишнеvський, *Киевская академия*, 349.

кладати в Академії.³² Давньогрецької навчали три роки, а івриту і німецької – два, причому, слухати могли студенти старших класів за власним бажанням.³³ З 1742 р. і до кінця життя Тодорський перебував у Росії, де навчав православного віровчення спадкоємця престолу великого князя Петра Федоровича і його наречену велику княгиню Катерину Олексіївну, був єпископом Костромським і Галицьким, потім єпископом (архієпископом) Псковським, Ізборським і Нарвським та радником Синоду, також викладав у Псковській семінарії. Зберігся рукопис його курсу “*Rudimenta linguae graecae*.”³⁴

Микола Бантиш-Каменський мав молдавське походження і протягом 1745–54 рр. навчався в Київській академії, а потім у Московській слов'яно-греко-латинській академії у часи ректорства Варлаама Лашцевського. Його внесок у становлення архівних студій і джерелознавства у Російській імперії важко переоцінити, адже більшу частину життя (із 1762 р.) він працював у Московському архіві Колегії іноземних справ, де уклав покажчики, описи, бібліографії джерел, зокрема до дипломатичної історії. Також упорядкував підручник “Елементи філософії,” виданий у Санкт-Петербурзі 1772 р.³⁵ Був “книжковим агентом” Києво-Печерської лаври, постачаючи у 1780-х рр. до монастирської книгозбірні періодику, історичну, богословську і проповідницьку літературу.³⁶

У своїй передмові Бантиш-Каменський покликається на примірник “*Institutionum linguae graecae liber*,” “підчищений і підправлений” ще одним могилянцем Григорієм (у чернецтві Георгієм) Щербацьким (бл.1725–54), який був використаний під час підготовки “*Grammatica graeca sive Institutionum linguae graecae liber*.”³⁷ Щербацький навчався в Академії протягом 1736–47 рр., належав до учнів Михайла Козачинського, якого 1745 р. супроводжував разом із ін-

³² Про початок викладання цих мов у Академії згадував Михайло Козачинський у панегірику “Августѣйшей, непобѣдимой імператрицѣ,” виданому на честь імператриці Єлизавети Петрівни в Києві 1744 р., див.: Світлана Поталенко, ред., *Віденський архів гетьманського роду Розумовських*, т. 2 (Київ: ІУАД НАН України, 2020), 186. Однак є певні свідчення, що Стефан Калиновський навчав греки студентів риторичного класу 1727 р., тобто саме коли його учнем був Варлаам Лашцевський, Микола Федяй, “Нові подробиці біографії Стефана Калиновського,” Київська Академія 19 (2022): 83–4, <https://doi.org/10.18523/1995-025X.2022.19.79-111>.

³³ Вишневський, *Києвская академия*, 268–72; Хижняк, *Історія Києво-Могілянської академії*, 72.

³⁴ Асоченский, *Київ с древнейшим*, 142–4; Хижняк, “Тодорський, чернече ім'я Симон,” *Києво-Могілянська академія в іменах*, 535–6; Валерія Нічик, *Симон Тодорський і гебраїстика в Києво-Могілянській академії* (Київ: Вид. дім КМ Академія, 2001).

³⁵ Асоченский, *Київ с древнейшим*, 185–90; Хижняк, “Бантиш-Каменський Микола Миколайович,” *Києво-Могілянська академія в іменах*, 54–5; Ольга Кузьминська, “Бантиш-Каменський Микола Миколайович,” *Енциклопедія історії України*, ред. Валерій Смолій та ін., т. 1 (Київ: В-во «Наукова думка», 2003), 180.

³⁶ Оксана Прокоп'юк, “Поповнення бібліотеки Києво-Печерської лаври новими виданнями впродовж 1770–1780-х рр.: ініціатори, реалізатори, потреби,” *Київська Академія* 17 (2020): 133–5, доступ 7 грудня 2023, <https://doi.org/10.18523/1995-025X.2020.17.119-141>.

³⁷ [Lashchevskyi], *Grammatica graeca sive institutionum linguae graecae liber*, v.

шими спудеями під час поїздки до Санкт-Петербургу для піднесення панегірика “Філософія Арістотелева” Олексієві Розумовському.³⁸ Серед іншого, 1751 р. викладав філософію і давньогрецьку мову в alma mater. 1753 р. переведений до Московської слов'яно-греко-латинської академії.³⁹

Загальна характеристика “Грецької граматики” Варлаама Лашцевського

Антична й візантійська інерція. У граматиці Варлаама Лашцевського, як і в інших грецьких граматиках його доби, ще виразно відчутна інерція античних підходів до низки питань, де ці підходи згодом будуть переглянуті в напрямку до чіткішого розмежування змістового й формального планів мови, до краще випрацьованої системи граматичних категорій і до більшої орієнтації на практичну зручність і прозорість систематизації й класифікації мовних явищ, а також до усунення помилкових уявлень про давньогрецьку мову, які зародились у “кабінетах” візантійських філологів і мали довгу традицію відтворення в граматиках наступних поколінь.

Залежність від античних граматик (зокрема, Діонісія Тракійця,⁴⁰ а також латинських авторів), звісно, не означає черпання з них безпосередньо. Встановлення прямих джерел Лашцевського потребує спеціальних досліджень,⁴¹ але навіть не знаючи цих проміжних ланок, можна виразно бачити належність праці Лашцевського до єдиної традиції західно-європейських грецьких граматик, яка виросла з тих початків, які у XIV–XV ст. заклали візантійські філологи (починаючи від Мануїла Хрисолора, 1350–1415), що відродили вивчення давньогрецької мови у Західній Європі.⁴² Чільне місце серед цих філологів належить

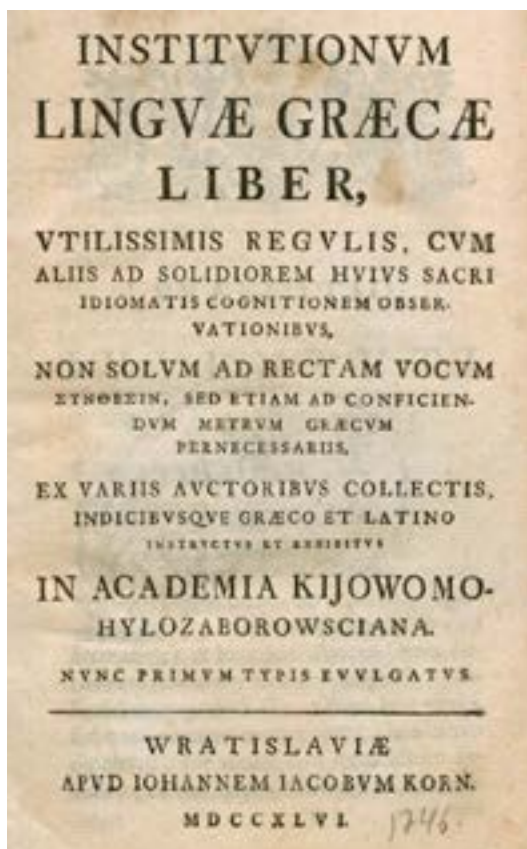
³⁸ Вишнеvский, *Киевская академия*, 260.

³⁹ В. Серебрянников, *Киевская академия с половины XVIII века до преобразования ее в 1819 году* (Київ: Тип. Имп. Ун-та св. Владимира, 1897), 23; Ярослава Стратій, “Щербацький Григорій, чернече ім'я Георгій,” *Києво-Могилянська академія в іменах*, 599–600.

⁴⁰ Під іменем Діонісія Тракійця (II–I ст. до н. е.) збереглась праця “Граматичне мистецтво.” Незалежно від того, чи визнавати відомий нам текст автентичною працею філолога елліністичної доби, чи, як до цього нині схиляється усе більше дослідників, датувати пізньоантичним періодом (IV ст. н. е.), його винятковий вплив на візантійську і взагалі європейську філологію ніколи не ставився під сумнів, див.: Vicente Bécáres Botas, ed., *Dionysio Tracio. Gramática. Comentarios antiguos* (Madrid: Editorial Gredos, 2002), 24–6.

⁴¹ Насамперед варто вивчити можливі впливи авторів, яких Лашцевський згадує у передмові, а також підручників, про які відомо, що вони були в його особистій бібліотеці (див.: Посохова, “Статус давньогрецької мови,” 22). І звісно, слід простежити зв'язок цієї граматики з рукописними записами курсу грецької мови попередника Лашцевського Симона Тодорського; на думку Дмитра Вишнеvського, граматика Лашцевського була “буквальним повторенням лекцій Тодорського “*Rudimenta linguae graecae*,” Вишнеvский, *Киевская академия*, 214–5, 271.

⁴² Bécáres Botas, *Dionysio Tracio*, 106–7; Giuseppe Giovanni and Antonio Celano, “Teaching of Ancient Greek in Italy,” in *Encyclopedia of Ancient Greek Language and Linguistics*, ed. Georgios K. Giannakis, vol. 3 (Leiden, Boston: Brill, 2014), 364–5.

Ілюстрація 1. [Varlaam Lashchevskyi]. Institutionum linguae graecae liber (Wroclaw: Iohann Iacob Korn, 1746). Титульна сторінка. Скріншот. <https://gdz.sub.uni-goettingen.de/id/PPN666560579?tify=%7B%22pages%22%3A%5B5%5D%2C%22view%22%3A%22info%22%7D>

Константинові Ласкарісові (1434–1501), чия грецька грамати́ка⁴³ (перша да-тована книжка, повністю надрукована грецькою мовою) стала одним із най-уживаніших підручників з грецької мови у ренесансній Європі.⁴⁴ Попри дис-танцію у понад два з половиною століття цей підручник, схоже, був і серед безпосередніх джерел Лашчевського, який принаймні в одному місці (с. 16)⁴⁵ не

⁴³ [Κωνσταντίνος Λάσκαρις], *Ἐπιτομή τῶν οκτῶ τοῦ λόγου μερῶν καὶ ἄλλων τινῶν ἀναγκαίων συντεθειῶσα παρὰ Κωνσταντίνου Λασκάρεως τοῦ Βυζαντίου* (Mediolani, 1476).

⁴⁴ Bécares Botas, *Dionysio Tracio*, 107; Сергій Лучканин, “Ласкаріс,” *Енциклопедичний словник класич-них мов*, під ред. Лесі Звонської (Київ: ВПЦ “Київський університет,” 2017), 291.

⁴⁵ Тут і далі – покликання на сторінки видання 1746 р. Якщо вказуються сторінки 1779 р., то це спеці-ально зазначено.

лише покликається, але й дослівно цитує Ласкаріса в оригіналі (грекою).⁴⁶ В будь-якому разі – прямо чи опосередковано, – але вплив Ласкаріса на Лашцевського в багатьох моментах виразно відчутний.

Ласкаріс і його попередники, що принесли грецьку дидактику в Західну Європу, самі були носіями багатосотлітньої візантійської граматичної традиції, яка своєю чергою розвивалась на основі коментування і підсумування античних граматик, найвпливовішою з яких була згадана вже граматика Діонісія Тракійця.⁴⁷

Цю єдину безперервну традицію виразно видно в багатьох аспектах підручника Лашцевського. Це стосується і того, як він виділяє в давньогрецькій мові частини мови, які дає їм окреслення, як (і навіть в якому порядку) називає граматичні категорії, у яких формулюваннях пояснює їхнє значення. Це стосується конкретних прикладів на різні граматичні явища: чимало з них знаходимо ще в самого Діонісія Тракійця або в його візантійських коментаторів. Нарешті можна бачити у Лашцевського цілі парадигми (як-от дієслівна $\tau\acute{\upsilon}\pi\tau\omega$, що його як зразкове використовував ще той-таки Діонісій), які століттями мандрували спершу візантійськими, а згодом західноєвропейськими граматиками задовго до Лашцевського і продовжать мандрувати ще понад століття після нього – причому з деякими курйозними помилками (на кшталт “perfectum medii” $\tau\acute{\epsilon}\tau\upsilon\tau\alpha$ чи “futurum I activi” $\tau\upsilon\lambda\acute{\omega}$), від яких несміливо почнуть відмовлятися лише у XIX ст.

Звісно, позаяк залежність від цієї антично-візантійської традиції була загальною для західноєвропейської грецької філології, то, повторимося, без спеціальних студій і порівняння праці Лашцевського з іншими тогочасними граматиками, неможливо сказати, чи, приміром, майже дослівні формулювання Діонісія опиняються у Лашцевського через таке ж їх дослівне повторення у Ласкаріса, чи вони запозичені з граматики котрогось із пізніших авторів.

Стиль і структура підручника. Як і годиться для жанру граматики, підручник написаний простою латинською мовою, автор схильний до чітких і лаконічних, іноді майже конспективних формулювань.

Матеріал чітко структуровано – є три рівні нумерованих і відображених у “Змісті” (“Series contentorum”) сегментів: частини (partes), глави (capita), розділи (membra – “члени”). Частини і глави нумеровані римськими числами, розділи – арабськими. Четвертий рівень структурування існує також, проте не має нумерації і у “Змісті” відображений вибірково: лише найважливіші позиції. Деякий матеріал подано у вигляді нумерованих правил (з маркером “Regula”).

⁴⁶ Пор.: Λάσκαρις, *Ἐπιτομή*, [2]. Звісно, цю цитату Лашцевський міг запозичити і з іншого, проміжного, джерела.

⁴⁷ Пор., напр.: Robert Browning, “Choiroboskos, George,” in *Oxford Dictionary of Byzantium*, ed. Alexander P. Kazhdan (New York: Oxford University Press, 1991), 425.

Окремі глави й частини мають при собі додатки (appendices), і їх відображено у “Змісті.”

Підручник складається з п'яти частин: 1) Письмо (“De elementis Graecae Linguae” – Про елементи [письма] грецької мови); 2) Морфологія (“De partibus orationis” – Про частини мови); 3) Синтаксис (“De syntaxi”); 4) Діалекти (“De dialectis Graecae linguae”); 5) Просодія (“De syllabarum dimensione seu prosodia” – Про розмір складів, або просодію). В кінці – два загальні додатки: про грецьку систему запису чисел і про грецький календар, а також два покажчики (indices): ретельно складений і дуже помічний предметний і другий – покажчик обговорюваних у граматиці грецьких слів з латинським відповідником.⁴⁸ На останній сторінці: *Corrigenda* – перелік помічених помилок.

Фонетика в граматиці Лашцевського. Для підручників з класичних мов завжди був (і залишається) характерним примат письма над фонетикою: фонетичні питання висвітлювались у форматі правил читання. Проте Лашцевський настільки правописоцентричний, що взагалі не знайомить свого студента з тим, як треба читати грецькі тексти. І це при тому, що це питання не було однозначним: як відомо, західна школа у часи Лашцевського переважно користувалась т. зв. Еразмовою системою читання (умовна реконструкція античної фонетики), а східна, зокрема, і Київ – Ройхліновою (фактично, візантійською, новогрецькою). Єдине місце, де автор дає зрозуміти, що очікує від студента Ройхлінового читання, – це алфавіт (с. 1), де, приміром, можна побачити, що літера бета (β – βῆτα) називається “vita”,⁴⁹ а ета (η – ἦτα) – “ita” тощо.

Щоправда, те, що автор послуговувався Ройхліновою системою, зраджують також помилки, яких він допустився у першому виданні свого підручника і частину з яких сам же й зауважив і перелічив у додатку “*Corrigenda*” в кінці книжки. Ось деякі з них (в тому числі – як наслідок гіперкоректності), які свідчать про характерне для ройхлінівської системи однакове читання літер η, υ, ι:

	надруковано	має бути
с. 27	ὀδιγὸς	ὀδηγὸς
с. 32	βυχὸς	βηχὸς
с. 48	αὔτι	αὔτη ⁵⁰
с. 232	ὀλολήζω	ὀλούζω
с. 235	ἀττικήζω	ἀττικίζω
с. 313	βαδῆζω	βαδίζω
с. 444	νιλιτήс	νηλιτήс

⁴⁸ Варто відзначити, що взагалі у підручнику всі грецькі приклади подаються з латинським перекладом.

⁴⁹ При тому “значення” для неї прописане таки двоюке: “v. b”.

⁵⁰ Не зафіксовано в *Corrigenda*, проте у виданні 1779 виправлено (с. 43).

Принаймні одна помилка свідчить про роїхлінівське читання аї як “е”:

с. 236	μαρμέρω	μαρμαίρω
--------	---------	----------

Але цікаво, що при тому трапляються помилки, що стосуються літери θ, які мали би свідчити радше про її Еразмове читання:

с. 231	βαρύτω	βαρύθω
с. 210	γυτέω	γηθέω
с. 210	γυτήσω	γηθήσω ⁵¹

Поза алфавітом Лашцевський ніде не обговорює правил читання – навіть там, де, здавалось би, без цього неможливо обійтись. Зокрема, у зв'язку з дифтонгами.

Зрештою, таке уникання фонетичних питань, мабуть, робило простішим використання граматики Лашцевського у західних школах з Еразмовою системою читання: відомо, що нею користувались не лише у Києві чи Східній Європі, але й на Заході,⁵² де вона, власне, й була надрукована і згодом перевидана.

1779 vs 1746. Видання 1779 р. текстово майже не відрізняється від першого видання. Лише іноді зауважуємо правила, доповнені додатковими прикладами,⁵³ чи, приміром, додаткові ремарки перед парадигмами на кшалт: “питальний займенник τίς відмінюється так” (с. 61).⁵⁴ А поза тим всі формулювання, парадигми і порядок викладу матеріалу збережені оригінальні.

Зміни ж стосуються насамперед оформлення тексту. По-перше, і найважливіше (на цьому наголошує сам Микола Бантиш-Каменський у своїй передмові) – у новому виданні весь матеріал поділено на короткі і суцільно нумеровані параграфи. Відповідно до цього оновлено й перехресні посилання, які у першому виданні були на частину – главу – розділ (і далі, за можливості, – на правило, примітку тощо), а тепер – просто на конкретний параграф.⁵⁵ Також додано нумерацію до різних переліків, наборів правил: у першому виданні вони часто подавались простими переліками.

У другому виданні взагалі велику увагу приділено кращому маркуванню тексту, підкресленню його логічної структури, візуальному акцентуванню вузлових моментів. Зокрема, застосовано виділення курсивом ключових понять.

⁵¹ Цю останню помилку Лашцевський не зауважив, і вона була виправлена аж у виданні 1779 (с. 183). Окрім помилки τ/θ, у двох останніх словах бачимо також помилку υ/η, як у прикладах вище.

⁵² Віктор Аскоченський вказує на використання граматики Лашцевського у “заграничних училищах”: Аскоченский, *Киев с древнейшим*, 127.

⁵³ Напр., у §224, с. 63 видання 1779 р. з'явилися два нові приклади “зворотнього” значення активних форм, яких не було у першому виданні, с. 68: σεσητηίσι νῆες, κηρός τετηκώς.

⁵⁴ У першому виданні була лише парадигма, без цієї ремарки, с. 66

⁵⁵ При тому покажчики в кінці підручника і в новому виданні відсилають не на параграфи, а на сторінки.

Ілюстрація 2. [Varlaam Lashchevskij]. *Grammatica graeca sive Institutionum linguae graecae liber* (Leipzig: Breitkopf, 1779). Титульна сторінка. Скріншот. <https://gdz.sub.uni-goettingen.de/id/PPN666189056?tify=%7B%22pages%22%3A%5B7%5D%2C%22vie%22%3A%22info%22%7D>

Для кращої організації тексту з'явилися лінії розмежування між главами. Багато розлогіших зауважень і пояснень, що певним чином поглиблюють чи розширюють загальний лаконічний виклад і тим самим наче порушують основний “кодексний,” каталогічний ритм тексту, у новому виданні відокремлено від суцільного тексту як зауваги, які подано меншим шрифтом і відповідно марковано (nota).

У деяких випадках є незначне коригування структурного поділу матеріалу. Так, займенники у першому виданні було розглянуто останнім (8-м) розділом глави II, присвяченої іменам, а у виданні 1779 р. їх виділено в окрему III главу,

що виглядає логічніше, адже займенники у підручнику розглядаються як окрема частина мови, а не як один із видів імені. Відповідне виділення займенника в окремий розділ зроблено і в діалектній частині (частина IV, глава II, розділ 2).⁵⁶ У тій же діалектній частині виклад синтаксису, який у першому виданні мав статус додатку до глави II про частини мови, у новому виданні отримав статус рівноправної глави (ч. IV, гл. III). Нарешті, виправлено деякі неточності у структуруванні матеріалу: так, у першому виданні, очевидно, помилково, загальний додаток “про граматичні фігури” марковано як розділ 2 глави VI, присвяченої сполучникам (с. 246), натомість у новому виданні (с. 217) його відділено від цього розділу і марковано як перший з трьох загальних додатків до цілої частини II, присвяченої частинам мови.

Окрім того, як про це знов-таки пише сам редактор, нове видання краще вчитане: тут виправлено помилки (особливо в наголосах) – як ті, що були перелічені у *Corrigenda* першого видання, так і не помічені раніше.

І нарешті, як зазначає у передмові Бантиш-Каменський, своє видання він доповнив хрестоматією з уривками з численних грецьких авторів (с. 419–82). Для уявлення про репертуар навчальної лектури у Києво-Могилянській академії наведемо перелік цих авторів:⁵⁷ Гомер, Гесіод, Каллімах, Теокрит, Піндар, Есхіл, Софокл, Евріпід, Арістофан, Геродот, Тукідід, Ксенофонт, Полібій, Діонісій Галікарнаський, Плутарх, Лісій, Ісократ, Демостен, Платон, Арістотель.

В цілому можна сказати, що різниця між двома виданнями показує еволюцію підруничкової культури: розвиток в напрямку до полегшення навігації текстом, економії зусиль читача в пошуку потрібного місця тощо. Друге видання завдяки змінам в оформленні набагато краще виконує функцію практичного довідника з граматики.

Джерело № 1

4 серпня, 1746 р., Київ. – Ієромонах Варлаам [Лашевський]. Передмова до видання *Institutionum linguae graecae liber, utilissimis regulis, cum aliis ad solidiorem huius sacri idiomatis cognitionem observationibus, non solum ad rectam vocum σύνθεσιν, sed etiam ad conficiendum metrum graecum pernecessariis, ex variis auctoribus collectis, indicibusque graeco et latino instructus et exhibitus in Academia Kijowomohyżaborowsciana. Nunc primum typis evulgatus* (Wrocław: Iohann Iacob Korn, 1746), с.[титул.] – [а.8].⁵⁸ Переклад українською мовою і примітки Маркіяна Домбровського

⁵⁶ У синтаксичній (III) частині займенник мав окремий від імені розділ вже в першому виданні.

⁵⁷ Хрестоматія не відображена у змісті підручника.

⁵⁸ Оригінальний текст, як зазначено вище, доступний онлайн: *Institutionum linguae graecae liber*, с. [титул.] – [а.8], <http://resolver.sub.uni-goettingen.de/purl?PPN666560579>.

[с. титул.]

Книга науки
грецької мови,⁵⁹
 з корисними правилами та іншими порадами
 для ґрунтовнішого вивчення цієї священної мови,
 вкрай необхідними не лише для правильного *поєднання*⁶⁰ слів,
 але й для писання грецьких віршів,
 зібраними з різних авторів;
 з грецьким і латинським покажчиком.
 Нині вперше видана друком
 у Києво-Могило-Заборовській академії.
 У Вроцлаві
 В Йоганна Якуба Корна
 1746

[// с. а 2]

ПЕРЕДМОВА ДО ФІЛЕЛЛІНСЬКОЇ МОЛОДІ

Уже сьомий рік, як у Київській академії навчають грецької мови, а саму її справедливо називають слов'яно-греко-латинською школою. Називали її так і раніше, але те, що майже впродовж усього минулого століття про цю мову нічого не було чути, виразно показує, що то була лише назва. [// с. а 2 зв.] А те, наскільки потрібне і корисне вивчення грецької мови для поширення, просування і зміцнення Царства Ісуса Христа, доводить уже хоча б те, що саме їй випало свідчити про мудрість на хресті нашого Спасителя, який забажав був, щоб на його всесвятість вказував напис,⁶¹ зроблений найсвятішою з-поміж мов – гебрійською, – на всемогутність – напис латиною (римляни тоді панували над світом), а на те, що на хресті був наймудріший – чи таки сама Мудрість, – вказував грецький напис: адже мудрістю греки значно перевищували інші народи. Тому, гадаю, й сталося так, що грецьку мову вивчали майже в цілому світі, а у великій частині Європи, по всій Малій Азії, у Сирії, Палестині, Єгипті, в африканській Киренаїці і на багатьох островах нею взагалі послуговувались як народною [vulgari].⁶² Про це свідчать 72 гебрійські тлумачі Святих Книг.⁶³ Про це ж свідчить Цицерон у промові на захист грецького поета Архія:⁶⁴

⁵⁹ Тут і далі в публікації темним позначено слова і фрази, видрукувані в оригіналі більшим шрифтом.

⁶⁰ Тут і далі в публікації курсивом позначено слова і фрази, написані в оригіналі давньогрецькою мовою.

⁶¹ Йдеться про тримовний напис “Ісус Назарянин, Цар Юдейський” (Ів. 19:20).

⁶² Тут і далі у квадратних дужках латиною подано оригінальний вираз, назву, ім'я тощо.

⁶³ Йдеться про т. зв. Септуагінту – переклад Старого Завіту давньогрецькою мовою.

⁶⁴ Цицерон, “На захист поета Архія,” 10, 23.

“Якщо, – пише він, – хтось думає, що грецькі вірші приносять меншу славу, ніж латинські, то він глибоко помиляється: адже грецькою читають майже у всіх країнах, а латинська обмежена своїми, насправді невеликими, кордонами”. [// с. а 3] Тому-то історики Юдеї Філон і Йосип,⁶⁵ хоч і самі були юдеями і прекрасно знали гебрійську мову, та все ж обидва (перший – 40-го року від Різдва Христового, а другий – близько 78-го) написали свої “Історії” по-грецьки. Те саме стосується й небесного вчення Нового Заповіту, яке Святий Дух забажав записати через *богонатхненних мужів* цією ж священною мовою. Це все чудово показує значення грецької мови: наскільки вона важлива і для Христової Церкви, і для Республіки листів [reipublicae litterariae]. Хто цього не бачить – насправду сліпіший від крота і незрячіший за Тіресія.⁶⁶ Бачили це мужі, що залишили свої міркування про необхідність грецької мови нащадкам. Даймо слово Еразмові Роттердамському. Ось як він пише про необхідність мов для вивчення богослов'я у книжці “Метод якнайскоршого осягнення правдивого богослов'я” [Methodus compendio perveniendi ad veram Theologiam]: “А що стосується того, які мови нам найбільше в цьому допоможуть, то, без сумніву, насамперед треба вчити три мови: латину, греку і гебрійську, адже, як відомо, всі містичні тексти створені цими мовами. Святий Августин з них добре знав лише латинську, [// с. а 3 зв.] грецької – самі початки, а гебрійської не знав і знати не сподівався; і все ж у другій книзі [трактату] “Про християнське вчення” [De doctrina christiana], не вагаючись, написав, що знання цих мов абсолютно необхідне як для розуміння, так і для редагування Святих Книг”. – (Далі ще немало додано). – “А як щодо того, що неможливо навіть вповні розуміти коментарі, якими Єронім⁶⁷ супроводжував свої виправлення, якщо не знати мов тих свідчень, на які він спирався? І якби раз і назавжди було досить Єронімового перекладу, то врешті нащо було папськими декретами застерігати те, що істину Старого Заповіту треба черпати з гебрійських сувоїв, а Нового – з грецьких джерел? І про це Августин пише не в одному місці.” – (І трохи далі:) – “Та й сам святий Августин, вже коли був єпископом і немолодим чоловіком, повернувся таки до грецької мови, від якої ще в дитинстві був відвернувся, ледве її спробувавши.”

Не меншої слави чоловік М. А. Мюре⁶⁸ так пише про занедбаність грецької мови у 13-й Промові з 2 тому: “Грецька мова – учителька всякої витонченості, мати, годувальниця й хранителька всіх шляхетних і вільних мистецтв. І зараз вона лежить у такому забутті, у такій зневазі, що ті, хто її навчає, залишаються

⁶⁵ Філон Олександрійський (бл. 25 до н. е. – бл. 50 н. е.) і Йосип Флавій (бл. 30 – бл. 100).

⁶⁶ Тіресій – сліпий віщун у грецькій міфології.

⁶⁷ Св. Єронім Стридонський (бл. 340–420) – автор латинського перекладу Біблії, т. зв. Вульґати.

⁶⁸ Марк Антуан Мюре (Marcus Antonius Muretus, 1526–1585) – французький гуманіст, один з найкращих латинських стилістів доби Ренесансу. Його латиномовні промови (Orationes) слугували зразком для студентів XVIII ст.

по школах майже самі. Нерозумна молодь, ледве запізнавшись з основами латинської мови, [// с. а 4] а з грецькою навіть не привітавшись або відразу з нею попрощавшись, біжить до права чи медицини, торочачи, що лише там на неї чекає слава й багатство. А батьки, ще дурніші за своїх дітей, підтримують синів у їхніх поспішних і нерозважних прагненнях.” Він же у 94-му Листі (Першої книги) до Юлія Росція пише таке: “У цій твоїй зміні намірів щодо програми навчання найбільше мене турбує те, що я не знаю, який поступ у вивченні грецької мови ти зробив. Бо, коли не знатимеш її принаймні на середньому рівні, не сподівайся, що зможеш досягнути в освіті якихось успіхів. Якщо знаєш її настільки, що розумієш Арістотеля його власною мовою і можеш читати його грецьких коментаторів без латинського перекладу, то я радо погоджуся, щоб ти перейшов до філософських студій. Хоч, правду кажучи, волів би ще додати рік на Демостена, Тукідіда, Геродота, Ксенофонта і подібних авторів, а ще – на грецьких поетів”. Переконливо доводять необхідність грецької мови Мартин Крузій⁶⁹ і Йоганн Посселій,⁷⁰ які прекрасно знали і греку, і латину. [// с. а 4 зв.] “Грецька мова, – пише Крузій у I книзі “Германо-Греції” [Germanograecia], – дуже давня. Еллінські книги писалися вже в часи Мойсея – і їх продовжують писати досі. Майже у всі куточки світу поширилась ця мова, і вдалися до неї навіть варвари. Вона охоплює собою всі мистецтва, всі науки і навіть саме Боже вчення. З Божої ласки дісталася вона й нашої країни і вимила з неї варварські нечистоти; як яскраве сонце розганяє найгустіший туман, так вона розігнала темряву, в якій опинилися всі студії, і осяяла їх своїм світлом. А чи не грецькій мові завдячуємо тим, що (принаймні у нас) маємо таку *ґрунтовність* у філософії, що так добре викладаються діалектика, етика й фізика? Переклади, звісно, потрібні. Але навіть найкращий з них – мачуха: він або щось додає, або забирає, або змінює в автора, чи, врешті, залишається незрозумілим через невиразність або просто не в силі відповідно віддати змісту. З джерела ж вода завжди солодша.” Так пише Крузій.

А ось Посселій: “Що не кажи, – пише він у передмові до свого “Грецького синтаксису,” [// с. а 5] – латинську мову неможливо ані самому успішно вчити, ані інших добре навчати без грецької. І варварська некультурність минулої

⁶⁹ Мартин Крузій (Мартин Краус, Martinus Crusius, 1526–1607) – німецький класичний філолог, професор давньогрецької й латинської мов у Тюбінгенському університеті, автор численних праць з грецької граматики, риторики, лексикографії. “Германо-Греція” – збірка його латинських промов і грецької поезії з латинським перекладом: *Germanograeciae Libri sex* [...] auctore Martino Crusio (Basileae, 1584). Нижче Лашевський частково цитує, а частково передає своїми словами міркування Крузія з першої промови збірки: *De conservanda lingua Graeca* (с. 2–19; пор. с. 5). Початок передмови Лашевського теж великою мірою ґрунтується на цій промові Крузія: згадка напису на хресті (с. 1), перелік країн поширення грецької мови, цитата з Цицерона, згадка про грекомовні праці Філона і Йосипа, перекладачів Септуаґинти (все – с. 5) тощо. Далі є й інші перегуки з цієї промовою (див. прим. про Йоанна Аргіропула).

⁷⁰ Йоганн Посселій (Johannes Posselius, 1528–1591) – професор грецької мови й літератури, ректор Ростоцького університету. Автор популярного підручника “Грецький синтаксис” (*Syntaxis Graeca*, 1565).

доби, яка не знала греки, добре показала, що це правда. І дійсно: як тільки з'явилася грецька мова і її вивчення, то відразу за цим і латину, й інші дисципліни почали викладати ґрунтовніше й глибше. Тож нехай собі молодь добре зятимить, що вони зроблять велику й небезпечну помилку, коли у своїх студіях латину не поєднують з грекою. Як колись не було освіти без музики, так той, хто сьогодні не знає греки, нехай не сподівається, що його матимуть за вченого чоловіка.”

А що Якоб Грецер?⁷¹ Йому вже минало сорок років, коли він (поза тим дуже добре знаючи латину), зрозумівши, яка на тому злощасному Флорентійському Синоді⁷² була користь, сила і необхідність у грецькій мові для правильного розуміння небесного вчення (особливо [це було видно] з аргументів ефеського єпископа Марка, якими той так закидав латинників, що ті не мали йому що відповісти)... [так от, коли він, зрозумівши це], повернувся додому, то негайно засів за вивчення цієї мови, і то так, що вже через рік [// с. а 5 зв] написав цілком варту уваги грецьку граматику.

Кожен, хто старанно попрацював над тим, щоб розуміти цю мову, знає, наскільки це розуміння багато важить: часто правильне визначення однієї граматичної конструкції набагато більше проливає світла на розуміння таємниць небесного вчення, ніж величезні томи тлумачів.

Відчувають це там, де грецьку мову вивчають і плакають з таким старанням і любов'ю, що можуть здивувати й самих вчених *еллінів*. Колись таку славу мала Італія, нині – Німеччина. В одному випадку подивований був найученіший з-поміж греків Аргіропул Константинопольський,⁷³ в іншому – найосвіченіший Порто Критський.⁷⁴ Перший, побачивши у Римі дивовижне знання грецької мови у Капніона,⁷⁵ вигукнув: “Отже, після нашого вигнання Греція перелетіла через Альпи!”. А другий, коли отримав вельми вправно написаного листа від Крузія, професора грецької мови у Тюбінгенській академії, оплакав неволю

⁷¹ Якоб Грецер (Iacobus Gretserus, 1562–1625) – німецький філолог, латиномовний письменник, єзуїтський полеміст проти Реформації. Автор популярного підручника *Institutiones Linguae Graecae* (1593), який згодом багато разів перевидавався (навіть ще в часи Лашевського); відомий також у скороченій версії: під назвою *Rudimenta Linguae Graecae*.

⁷² Флорентійський синод – XVII Вселенський собор 1431–1449 рр., головним завданням якого було укладення унії між православною і католицькою церквами. Єпископ Константинопольської православної церкви Марк Ефеський (1392–1444) був головним противником цієї унії.

⁷³ Йоанн Аргіропул (Ioannes Argypopylus (у Лашевського: Argyrophylus), Ἰωάννης Ἀργυρόπουλος, 1415–87) – візантійський гуманіст родом з Константинополя, працював в Італії, де зробив вагомий внесок у відновлення грецьких студій. Історію про Аргіропула і Капніона з дослівно тим же вигуком Лашевський, очевидно, запозичив у М. Крузія: “De conservanda lingua” in *Graeca in Germanograeciae Libri sex* (Basileae, 1584), 7–8.

⁷⁴ Франческо Порто Критський – (Franciscus Portus Cretensis, 1511–81) – греко-італійський гуманіст родом з Криту, грецький філолог.

⁷⁵ Капніон – еллінізоване прізвище німецького гуманіста Йоганна Ройхліна (1455–1522).

батьківщини й міграцію своєї мови до чужинців такими словами: [...]»⁷⁶. [// с. а 6]

Крузій так це передав латиною: “Я заплакав від того, яке все хитке і яка мінлива доля: Атени – сама Греція Греції, світло світу, святий храм муз, найвільніше місто серед усіх міст, на які тільки дивилося сонце, – ці Атени нині в рабстві [// с. а 6 зв.] (леле!) у проклятих варварів! Минула слава Атен: народжена і виплекана тут вченість і красномовство знайшли притулок і тішаються славою в інших землях, серед інших народів: у далеких британців, французів, німців. Над цією долею я заплакав, коли прочитав твого листа і був заскочений викладеними в ньому думками. Та все минає, і в природі немає нічого незмінного. Тому усе це треба приймати з вдячністю, бо така воля Божа. Треба радіти, що ім'я Греції серед чужих і найдальших мешканців світу таки бережуть численні схожі до тебе мужі, що шанують її і раді їй як рідній матері.”

Як би втішився, як би зрадів нещасний Порто, якби дізнався тоді, що його руські [Russos] *одновірці* послуговуються грецькою мовою! Що наша церква ніжно пригортає його Атени до свого серця; адже вона – золота гілка і правда донька церкви грецької, яка осяяла її світлом Євангелія й, охрестивши у святій купелі, направила до Христа, Спасителя нашого. [// с. а 7]

Тож кому ще, як не тобі, роксоланська молоде, віддати головний уділ у священній грецькій мові: в тому, щоб займатися нею і повністю насолоджуватися? Повір: знання цієї мови дасть тобі стільки ж вигоди, скільки ганьби принесе її незнання.⁷⁷ Хоч би через те, що належиш ти до грецького обряду і саме так його й називаєш. То чи не сором буде, коли не розумітимеш Святого Духа, що промовляє грекою, не розумітимеш Святих Отців, які навчають своєю мовою і яких латинники безсоромно сфальшували, перетягуючи на свій бік. Це підтверджує книга *великого святого Атанасія*, надрукована в Кельні грекою й латиною, яку разом з багатьма іншими гебрійськими, грецькими, латинськими й німецькими книгами придбав для Київської бібліотеки ясновельможний превелебний Рафаїл Заборовський, митрополит Київський, Галицький і Малої Росії [Parvae Russiae], поширювач у цій Академії східних мов, засновник шкіл і щедрий покровитель. Так ті вовки в овечих шкурах прокрадаються в Христову кошару, і дуже важко їх відігнати без допомоги грецької мови.

Та пізнати таємниці цієї мови неможливо, коли не засвоїти спершу основ і особливих зворотів з допомогою граматики. [// с. 7 зв.] Але позаяк прагнення вивчати її серед молоді зросло настільки, що тих книг Граматики, які досі були писані від руки, вже не вистачало для всіх охочих, то я й вирішив видати цю

⁷⁶ Далі у Лашевського подано розлогу грецьку цитату і її латинський переклад. Грецький оригінал пропускаємо, українською перекладаємо з латинської версії.

⁷⁷ Знання цієї мови дасть тобі стільки ж вигоди, скільки ганьби принесе її незнання – Лашевський обігрує відомий вислів Цицерона: *non tam praeclarum est scire Latine, quam turpe nescire* (Брут, 140) – не так прекрасно знати латину, як ганебно – її не знати.

Граматику друком, дбаючи про шанувальників грецької мови, щоб ті, маючи чимало інших справ, не марнували час на переписування.

Зрештою, вони самі побачать всі вигоди від читання Нового Заповіту відразу з граматичними вправами за встановленим методом, яким, разом з іншими інструментами цієї священної мови, ми повністю завдячуємо преславному превелебному панові – панові Симонові Тодорському, колись учителеві (а правильніше сказати – батькові) священних мов у Київській академії, – першому, найдіяльнішому і гідному щирої сердечної і дожиттєвої пошани, – а нині, з Божої ласки, єпископові Костромському й Галицькому. Його заслуги визнають і вчителі, і учні, що сповнюють особливою шанобливістю, коли бачать ту велику користь від його старань для освіти молоді, – чи то публічної, чи приватної.⁷⁸

Не дасть збрехати Німеччина, де освіта стоїть на вищому рівні, але яку подивував цей великий чоловік, [// с. а 8] коли виявилось, що з його науки за короткий час вийшла добірна молодь, чудово навчена і греки, і німецької. Когось із них Німеччина сама почула, а інших пізнала з книг. Тримай його перед очима і ступай його слідами, роксоланська філеллінська молоде.

Словом, користуйся разом з нами цим посібником з грецької мови і проси триєдиного Бога в гарячих молитвах, щоб ця скромна праця, що вперше нині бачить світло, якнайкраще послужила всім, хто вчить грецьку мову, на славу Імені Господнього. Будь здорова.

І не переставай працювати над поширенням і зміцненням Царства Божого.

Писав у Києві у Могило-Заборовській академії, напередодні серпневих нон 1745.⁷⁹

Ієромонах Варлаам.

Джерело № 2

1 вересня, 1779 р., Москва. – Микола Бантиш-Каменський. Передмова до видання *Grammatica graeca sive institutionum linguae graecae liber, utilissimis regulis ex variis auctoribus collectis, usibus Rossicae iuventutis in Academia Kiioviensi adornatus, nunc denuo ab innumeris mendis longe accuratius repurgatus, et adiectis tum exemplis, tum chrestomathia auctior redditus. Edidit Nicolaus Bantisch-Kamenskij* (Leipzig: Breitkopf, 1779), с. [титул.] – [IV].⁸⁰ Переклад українською мовою і примітки Маркіяна Домбровського

⁷⁸ Переклад фрагменту про Симона Тодорського російською мовою з деякими пропусками навів Дмитро Вишневецький у *Киевская академия*, 271, фп. 3.

⁷⁹ 4 серпня 1745.

⁸⁰ Оригінальний текст, як зауважено вище, доступний онлайн: *Grammatica graeca sive institutionum linguae graecae*, с. [титул.] – [IV], <http://resolver.sub.uni-goettingen.de/purl?PPN666189056>.

[с. титул.]

Грецька грамати́ка,
або

Книга науки грецької мови,

з корисними правилами, зібраними з різних авторів,
укладена в Київській академії для потреб російської [Rossiacaе] молоді,
а тепер, з набагато більшою ретельністю очищена від численних помилок
і доповнена прикладами й хрестоматією,
знову видана у збільшеному обсязі.

Видав **Микола Бантиш-Каменський.**

У Ляйпцизі,

З Брайткопфівської друкарні, 1779.

[// с. III]

ПЕРЕДМОВА РЕДАКТОРА⁸¹

Знову, ласкавий Читачу, пропонуємо Тобі “Науку грецької мови,” що, як відомо, вже не раз виходила у світ. Пояснювати, чому я вирішив її знову друкувати, особливої потреби не бачу. Адже й без моїх пояснень предостатньо говорить за себе вже саме те, яку користь принесла ця праця Республіці листів [Litterariam Rempublicam], особливо у нас, в **Росії** [Rossicam]. Натомість вважаю необхідним повідомити й пояснити Тобі принаймні таке.

1) Усі попередні видання рясніли помилками, і це було дуже прикро: вони заважали студентам у навчанні, адже надруковане ті з більшою довірою сприймали і надійніше запам'ятовували; [// с. IV] і навіть тим, хто таки не дарма працював над вивченням цієї мови, такі помилки дуже сповільнювали й утруднювали просування вперед. Я ж вирішив спрямувати усі свої зусилля на те, щоб це видання вже не мало в собі тих перешкод, які були в інших, і які завдали чимало клопотів шанувальникам цієї мови.

2) І ще одне. Щоб навіть сама структура [підручника] по-своєму заохочувала студентів до вивчення цієї мови, я ретельно розділив правила, як це заведено у школах, за параграфами, щоб, як пише Горацій, “кожна частина була на своєму, належному їй, місці.”⁸²

Звісно, не можу не визнати, що перше видання робилося з великою старанністю: блискучий знавець шляхетних наук і мистецтв, який чудово володів грецькою мовою, **Варлаам Лашцевський**,* [// с. V] не шкодуючи зусиль, зробив усе, щоб підготовлена його невтомними стараннями книга була надрукована якнайакуратніше і вийшла у світ наскільки можна було бездоганною; та вбе-

⁸¹ Дослівно: “видавця” (editoris), тобто тут: того, хто підготував до видання.

⁸² Горацій, “Про поетичне мистецтво”, 92.

регти те видання від усіх можливих помилок він не зміг. Тому вчилися за цією книжкою майже у всіх школах не без труднощів. А полегшу молоді дав учень, гідний великого вчителя, – ієромонах **Георгій Щербацький**, чудовий знавець Божого Слова і чоловік непересічного обдарування,** – коли протягом довгого часу у Київській академії чимало зусиль докладав до навчання юних душ грецької мови. Передчасно і з великою втратою для науки покинувши земне життя, серед книжок своєї, як відомо, досить великої бібліотеки він залишив примірник цієї “Науки”, підчищений і підправлений його власною рукою, бо, скажу разом з Флакком, “багато днів невпинно шліфував і, [// с. VI] вже довершене, десятки разів доводив до блиску.”⁸³ Наше видання виходить у світ після ретельного доопрацювання з озиранням на цю роботу (окрім Хрестоматії, яку я тут додав).

Ось те, на що я хотів звернути Твою увагу. Ну, а якщо й тут знайдуться якісь вади, то пробач і будь здоровий. У Москві, 1 вересня 1779 року.

М[икола] Б[антиш-]К[аменський]

* [// с. IV] Родом малорос [natione Parvo-Rossus]; колись – публічний професор східних мов у Київській академії і славний доктор пресвятої теології й префект тієї ж Академії; згодом [// с. V] – член Святійшого російського Синоду, добрий перекладач російських [Rossicorum] книг, а також архимандрит Донського монастиря, що під містом Москвою; помер у Москві 28 липня 1774 року (примітка М. Бантиша-Каменського).

** [// с. V] Родом малорос, колись – так само префект Київської, а також Московської академії і там же доктор теології; помер у Москві 18 серпня 1754 року (примітка М. Бантиша-Каменського).

⁸³ Гораций, “Про поетичне мистецтво”, 293–4.

КОЗАЦЬКИЙ ГЕТЬМАНАТ І МІЛІТАРНА РЕВОЛЮЦІЯ: НОТАТКИ Й РОЗДУМИ

Олексій Сокирко

Козацький Гетьманат, що постав на політичній карті Європи в середині XVII ст., можна вважати, до певної міри, унікальним політичним утворенням, адже він був створений не просто вояцькою верствою – козаками – але й скроєний за лекалами козацької армії. Зайве говорити, що така модель державності на тлі європейської історії не була рідкісним явищем, але функціонувала переважно в давніші часи (структурованими для потреб ведення воєн були також степові імперії кочовиків та орденські держави хрестоносців). Новоспечені держави ранньомодерної Європи структурно виростили з геть інших інституційних начал. Поряд із необхідністю легітимізувати цю політію в очах тогочасного світу, що відкрила цілу серію ідеологічних та політичних пошуків, ґрунтовно досліджених і відрефлектованих у працях професора Зенона Коґута, власне політична й державна будова гетьманату до кінця свого існування нестиме в собі той мілітарний ген, котрий дав їй життя. А це, в свою чергу, означало, що гетьманат структурно мусив бути дуже чутливим до всіх змін у військовій сфері, якими був сповнений ранньомодерний час.

Мілітарний фактор для Гетьманщини був так само важливим, як і для ранньомодерної Європи загалом, оскільки ця держава виникла в результаті війни (Козацької революції середини XVII ст.), була створена вояцькою кастою (козаками), структурована в її інтересах і значною мірою за військовими лекалами, й, зрештою практично всю свою історію провела у війнах. Перефразовуючи вислів французького історика П'єра Шоню, який щоправда писав про Пруссію, можна сказати, що в Гетьманщині армія мала власну державу, а не навпаки. Ця держава створила унікальний симбіоз військових і політичних структур, але при цьому не виграла жодної війни, водночас спромігшися зберегти свою суб'єктність до кінця XVIII ст. Це спонукає нас уважно придивитися саме до архітектури й анатомії військових інститутів Гетьманщини, котрі, даватимуть ключ до глибшого розуміння сутності її функціонування як цілісної політії, зрештою, її політичної та соціальної історії.

Хронологічно Козацька революція та постання Гетьманщини припали на період Мілітарної революції (*Military Revolution*) в ранньомодерній Європі, під якою в сучасній історіографії переважно розуміють появу постійних професійних армій, озброєних новими військовими технологіями (вогнепальною зброєю, артилерією, новітніми фортифікаціями тощо).¹ Їх поява значною мірою перерформувала систему державного управління, фінансів і частково соціальні ієрархії в тих країнах, котрі запроваджували їх у себе. Паралельно, потреби у веденні затяжних війн засобами модернізованих армій спричинились до різних напрямків еволюції політичних моделей держав, одні з яких дрейфували в напрямку монархічних автократій, інші ж намагалися зберегти баланс поміж королівською владою й парламентарними інститутами. Практично в усіх країнах, що походили кризь мілітарну модернізацію, вона мала колосальний вплив на економіку, склавши специфічні форми так званої фіскальної мілітарної держави (*fiscal military state*). Успішність в реалізації цієї політики давала окремим державам мілітарне лідерство спочатку на європейському континенті, яке згодом було експортоване на решту світу. Цьому сприяла мілітарна модернізація флотів, котрі перенесли європейську експансію в колоніальний простір.

Хоча концепція Мілітарної революції вже неодноразово критикувалася та змінювалася, звісно не може йтися про пряме порівняння й тим більше накладення концепту Мілітарної революції на державу та військо Гетьманщини. Важливим є не стільки порівняння, скільки співставлення, яке виявить не спільні риси, а навпаки відмінності, що вкажуть на особливість військово-політичної системи Козацького Гетьманату. Крім того, ми виходимо з того, що порівнювати слід не самі військові інститути, а процеси всередині них та їх взаємозв'язок із політичною системою. Отже, феномен Мілітарної революції в Європі має бути всього лише тлом, контрастним екраном на якому чіткіше видно процеси, котрі відрізняли Гетьманщину з-поміж її сусідів по Центральній-Східній Європі.

Козацький Гетьманат був створений в результаті великого козацького повстання 1648 р. – Хмельниччини – проти Речі Посполитої, яке поступово переросло в Козацьку революцію. Ця революція створила засади нового державного організму, змінила стару еліту (шляхту) на нову (козацтво) й частково змінила характер власності й соціальних відносин. Основою державного устрою Гетьманщини стали структури козацького війська, яке очолювали гетьман і старшина. Гетьманщина з 1650-х рр. повела затяжну війну за свій суверенітет із Річчю Посполитою, в яку поступово були втягнуті Московське царство й Османська імперія. Повстанська армія, котра складалася з козаків і частини

¹ Цей термін і концепт належать Майклу Робертсу, що були скореговані й вдосконалені в методологічних дискусіях 90-х рр. ХХ ст. Брайан Даунінг також впровадив альтернативний термін – “мілітарна модернізація.”

української православної шляхти, що були професійними вояками, була доповнена повсталими селянами та міщанами, що не мали військового досвіду й були погано зорганізованою й недисциплінованою стихією. Після перших перемог 1648–50 рр. стала очевидною необхідність у створенні постійного війська, яке було б здатним до ведення перманентної війни. Але суто воєнні успіхи потребували свого закріплення – іншими словами, встановлення щільного військового контролю над осягнутими теренами, захисту кордону з Річчю Посполитою, котрий пройшов центральною Волинною і Поділлям. Для цього існували сприятливі передумови: мережа старих українних замків, підтримка місцевого населення. Втім, залюднення їх необхідною кількістю боєздатного війська, яке перебувало б тут в перманентній готовності становило проблему, оскільки козацьке ополчення не було пристосоване до тривалої служби, а повстанські загони, що контролювали прикордоння, були ненадійними. Поставала необхідність у створенні постійного війська, організація якого була продиктована не лише політичними мотивами, але й з суто воєнними міркуваннями. В свою чергу, це вимагало значних коштів і налагодження більш-менш стабільного фінансування та забезпечення. Богдан Хмельницький тільки-но приступив до розв'язання цього завдання, очевидно ще не маючи остаточної візії його організаційних засад і фінансування.

У свій спосіб, пробуючи наслідувати добре відомий козацькій старшині досвід Речі Посполитої, цю справу продовжив Іван Виговський. Гадяцька угода 1658 року вперше в історії гетьманату не тільки окреслила структурну основу армії, що мала складатися з козацького і зтяжного війська, а також корпусу артилерії, але й чітко встановлювала джерела фінансування кожної формації, верховне командування якими належало гетьману. Передбачалося створення артилерійських заводів і впорядкування збірки військового права. Зауважимо, що саме військові інститути стали тим блоком гадяцьких положень (на відміну від, скажімо, політичних), котрі вже практично були зреалізованими й лише отримали освячення текстом угоди. Головним здобутком Виговського стало створення тієї моделі армії, котра, успішно витримавши лихоліття Руїни, із незначними змінами проіснує в Козацькому Гетьманаті принаймні до першої чверті XVIII ст. Положення Гадяцької унії, в цьому відношенні, зіграли роль першої масштабної кодифікації військового устрою гетьманату, надавши організаційної оправи та легітимації чільним складникам мілітарної моделі Козацької Речі Посполитої.

Звісно, в умовах перманентних війн налагодити більш-менш стабільну систему утримання професійної армії, та й збройних сил в цілому (козацьке військо, так само, потребувало бодай періодичного забезпечення боєприпасами, продовольством та іншими витратними матеріалами) було вкрай важко. В період Руїни, в який новостворена держава досить швидко вступила після

смерті свого першого очільника, тяжких руйнувань зазнала не лише економіка країни, але й населення, демографічні втрати якого в Правобережній Україні балансували на межі невідновлюваних. З 1648 і по 1678 роки більшість воєнних дій відбувалася на території Правобережної України, коштом її мешканців і господарських ресурсів. Безумовно, в цей час гетьманські війська здобули новий досвід у зіткненнях або військовому партнерстві із доти мало знаними шведською та московською арміями, витримали складне протистояння з османським військом.

Паралельно відбувався пошук найбільш оптимальної та ефективної моделі постійної армії. Перші спроби організації постійних військ з'явилися за гетьмана Богдана Хмельницького й були продовжені за його наступника Івана Виговського. Ці формування склалися з так званих “німецьких” полків (мушкетерів і драгунів), організованих і озброєних за західноєвропейськими канонами, але укомплектованих місцевими мешканцями, а також завербованої за гроші татарської, молдавської та валаської кінноти. Втім, утримання “німецьких” полків виявився надзвичайно коштовним: дорого коштували озброєння та амуніція, а також вербунок за кордоном офіцерів і сержантів. Наймані формування, на які в рамках своїх політичних планів по замиренню козацтва й шляхти покладали надії Іван Виговський і Павло Тетеря, не справили себе, ще й через стійку нехоть до себе простолюду і новоспеченого козацтва, для яких вони ототожнювалися з “ляхами” й загрозою повернення влади “панів.” Найманці з Балкан і Придунав'я також не були прийнятною альтернативою: будучи класичними кондотьєрами, вони охоче йшли на службу до іншого володаря, котрий вабив більшою винагородою. Зрештою, всі ці формування були строкатою мішаниною з різним рівнем керованості, бойової виучки, озброєння та дисципліни, а не цілісною збройною силою. При цьому, найманці вже в перші роки Руїни зарекомендували себе, як добра альтернатива козацькому ополченню з його мінливими політичними настроями, й стали надійним військовим зняряддям в руках гетьманів у боротьбі зі старшинською фрондою.

Перелом стався в середині 1660-х років, коли постійне військо почало формуватися з числа особисто вільного місцевого населення (переважно покозачених) і запорожців, наслідуючи козацьку організацію і озброєння. За правління гетьмана Петра Дорошенка, який прийняв цю модель за основну, наймана армія (сердюцькі та компанійські полки) почала фінансуватися й озброюватися державним коштом. Враховуючи воєнну нестабільність і загалом слабку фінансову систему в державі, частина витрат на військо була покладена на місцеві бюджети й непривілейовані верстви населення. Так само на їхні плечі лягали допоміжні виплати і постачання козацького ополчення й артилерії. Трохи згодом сформовану Дорошенком модель постійної армії було запозичено в Лівобережній Гетьманщині, де в останній чверті XVII століття вона розвинула-

ся в окреме від козацького наймане (охотницьке) військо. При цьому козацьке ополчення залишалося основним ядром армії, а його верхівка тримала в своїх руках політичний провід держави. Втративши територіальну цілісність, Гетьманщина тим не менше таки змогла збудувати повноцінну армію, в якій постійні професійні формування (охотницькі) поєднувалися із станово-міліційними (козацькими). За часів правління гетьмана Івана Мазепи, на яке припав розквіт Гетьманщини, сумарна чисельність гетьманської армії становила близько 35–40 тис. чоловік, в тому числі близько 7–10 тис. кінних (компанійців) та піших (сердюків) найманців. Гарматний парк хоч і лишався неуніфікованим, але досить численним і регулярно поповнювався новими гарматами до виготовлення яких залучалися досвідчені європейські та місцеві фахівці. Попри відсутність оновлення існуючих фортець і використання новітніх фортифікаційних технологій, терени краю були достатньо надійно контрольовані й захищені мережею фортифікацій, що склалася ще в литовсько-руські часи. Відсутність фортифікаційних модернізацій пояснювалася значною мірою тим, що традиційний противник козаків – татари – не вмiли вести облог, та й бойові дії на теренах краю загалом мали характер маневрової, рейдової війни, без тривалих облог міст і фортець, як це було на Заході. Чигиринські походи 1677–78 рр., а також бойові дії 1708–11 рр. показали, що за умов продуманої організації операцій вони здатні бути серйозним оборонним захистом як супроти татар, так і для і добре зорганізованих і технічно оснащених армій на кшталт османської або шведської. Враховуючи високий ступінь мілітаризації Козацької України (адміністративний устрій, котрий дублював військовий; збереження військових повинностей для населення міст та інших категорій населення, що з потреби могли бути мобілізовані до війська), існуюча модель збройних сил була цілком боєздатною й ефективною з огляду на воєнну ситуацію в регіоні.

Водночас сформована військово-політична модель гетьманату, до певної міри, стала результатом й водночас заручницею тієї суспільно-політичної стабілізації, що запанувала з останньої чверті XVII століття. В цей час Гетьманщина остаточно опинилася під військовою та зовнішньополітичною протекцією Московського царства, а старшинська еліта уклала своєрідний пакт про ненапад із московськими царями та власними виборними гетьманами (початок цим домовленостям поклали Глухівські статті 1669 р., що пізніше були уточнені й остаточно закріплені в Конотопських 1672 р. та Коломацьких 1687 р. статтях). Згідно його умов, гетьмани в обмін на досить значні владні прерогативи, до яких окрім політичного верховенства, належав контроль над армією й частиною фіскальних надходжень, зрікалися прагнень до абсолютизації своєї влади й мали рахуватися із політичною суб'єктністю старшини. Втім, їхній контроль над армією не був абсолютним, оскільки в руках старшини значною мірою лишалося командування козацькими полками, тоді як гетьман міг вповні

покладатися на наймані полки, які формувалися за його наказами й до яких він одноосібно призначав командирів.

Фінансування цієї професійної армії, а також аккордних потреб війн із татарами й кочовиками, здійснювалося за рахунок громіздкої та децентралізованої системи податків, зборів і натуральних повинностей. Їх більша частина лишалася в руках регіональних еліт, а менша – потрапляла до гетьманської скарбниці та лише частково витрачалася на військові потреби. Хоч ми й не маємо про це прямих свідчень, але можна припустити, що такий перерозподіл фінансових доходів поміж гетьманом і козацькою верхівкою, теж був частиною неформальних домовленостей, який закріплював баланс сил та інтересів різних політичних сил Гетьманщини. Так чи інакше, наявних коштів більш-менш вистачало на нагальні воєнні витрати, які на межі XVII–XVIII століть залишалися стабільними.

Важливо зауважити, що достатня ефективність мілітарної моделі гетьманату, усвідомлювана його елітою, своєю зворотньою стороною мала потужну військову підтримку Московської держави. Нагадаймо, що жоден із зовнішньополітичних проєктів Івана Самойловича або Івана Мазепи, котрий передбачав ведення масштабних воєнних дій, чи то за приєднання Правобережжя, чи то знищення турецьких фортець у пониззі Дніпра не мислився ними без збройної допомоги Москви. Кремль мав можливість порядкувати в Україні достатньо великими польовими арміями, попри те, що їхня дієвість далеко не завжди відповідала актуальним стратегічним завданням. Складаючись переважно з полків “нового строя,” вони могли бути достатньо швидко використані для захисту кордонів, або ж бути мобілізованими для довготривалих кампаній, оборони ключових фортець. Окрім цього, в містах Лівобережної України продовжувало перебувати декілька московських гарнізонів, що виконували функції резерву польових армій й опорних пунктів, а також здійснювали військово-політичний нагляд над козацькою владою. Наприкінці XVII ст. всі вони мали значні запаси зброї, боєприпасів і продовольства, а в Києві та Переяславі крім того було облаштовано арсенали, артилерійські ливарні та майстерні по ремонту зброї. Воєнна допомога Кремля лівобережним гетьманам мала своєю ціною потенційну втрату оборонної самодостатності, а в дальшій перспективі й політичного суверенітету Гетьманщини.

Кидаючи ретроспективний погляд на розвиток Гетьманщини та її військово-політичної системи наприкінці XVII ст., маємо констатувати, що попри глобальні геополітичні зміни в регіоні, вона в головних своїх рисах лишилася незмінною. Козацька республіка продовжувала володіти становою, за своїм характером козацькою армією, структурованою за територіальним принципом й фінансованою за рахунок ленної системи й місцевих бюджетів. Винятком становили лише наймані формування й частина артилерії. Наявність

величезного резерву неосвоєних чи слабко заселених земель, особливо на сході та півдні Гетьманщини, дозволяли доволі справно утримувати козацьке ополчення на засадах ленної системи, котре залишалося ядром армії. Фонд вільних земель, котрий формально вважався колективною власністю Війська Запорозького, реально перебуваючи в руках старшинського корпусу, не був остаточно вичерпаний навіть у другій половині XVIII століття. Теоретично це забезпечувало можливість постійної регенерації службового землеволодіння й відтак поповнення лав козацького стану. Паралельно імперський уряд, зацікавлений в козаках як безкоштовній військовій силі, намагався запровадити стійкі механізми збереження козацької верстви ("шукання козацтва") та її землеволодіння (обмеження й заборони на продаж службових ґрунтів), що так само на деякий час сприяло консервації станового війська.

Водночас, все це не створювало для гетьманату критичної необхідності встановлення монополії на насильство й жорсткого контролю над обігом людських ресурсів для поповнення армії (винятком можна вважати хіба що спроби гетьманів обмежити мобільність найманців з Запорозької Січі), як це було на Заході Європи. Поширення спеціальних військових знань, підготовки професійних командних кадрів й логістичних методів війни так само не були пріоритетними, оскільки військова машина, в цілому, давала собі раду й без них. Протистояння з арміями турків і кримських татар витворило специфічну тактику й стратегію, поділ війська, в якому первісно переважала піхота, яка, однак не була головною дієвою силою на полях битв, поступаючись кавалерії; логістична й оборонна сфери не потребували постійного розвитку й модернізації військової інфраструктури та вдосконалення фортифікацій, опікуючись хіба підтриманням їх в робочому стані. Ця модель цілком узгоджувалася з моделлю Козацької Речі Посполитої й в цілому справно функціонувала в умовах ведення наступальних і оборонних війн з арміями сусідів кінця XVII ст.

Таким чином, попри розбудову постійної армії, решта новацій практично не зачепили мілітарну модель Гетьманщини, не впливаючи вирішальним чином на архітектуру всього її військово-політичного устрою й не змінюючи козацького *profession de foi* щодо війни, яка все ще трактувалася як становий обов'язок/привілей лицарської верстви. Це, своєю чергою робило вояцьку касту байдужою до нових воєнних *know-how*, опанування якими у XVIII ст. вже було кінцевою передумовою мілітарного лідерства. Як не парадоксально це виглядає, але на початках свого існування козацтво, як спільнота військових заробітчанин, було дуже чутливим й відкритим до засвоєння будь-яких нововведень у воєнній справі (вогнепальної зброї, тактики степової війни, ведення облоги тощо), максимально швидко адаптуючись до нових противників (турків, шведів, московитів) і географічно відмінних театрів воєнних дій. Козацька піхота, озброєна мушкетами, призвичаєна діяти в густих бойових порядках і рухо-

мих таборах, що давало змогу комбінувати вогонь із маневром, поєднала в собі найкращі якості цього роду військ, який в добу Мілітарної революції стає ядром армій нового типу.

Протягом XVI та середини XVII ст. козаки, безсумнівно були найкращою піхотою в Східній Європі, не поступаючись угорським гайдукам і османським яничарам. Але, як тільки козаки перетворилися на панівний стан, їхня мілітарна активність і мотивація до військової служби почали йти на спад. Засвоєння нових технологій і практик (картографії, логістики, артилерійських і фортифікаційних технологій), зрештою сприйняття війни, як науки й мистецтва, військова модернізація стали неможливими, блокуючись намаганнями зберегти і зміцнити існуючу архітектуру станової республіки на шкоду її мілітарній і політичній життєздатності. Поступово на зміну козацькій піхоті, по мірі того як козацтво з найманців перетворилося на лицарський стан, прийшла козацька кіннота, дуже схожа на традиційні станові ополчення “земського” війська, час якого в Європі вже минав.

Пік розквіту Лівобережної Гетьманщини на межі XVII та XVIII ст., що припав на правління Самойловича та Мазепи, багато в чому завдячував остаточній кристалізації її військово-політичної системи. Навряд чи можна погодитися з тими істориками, котрі прагнуть відшукати в організаційних заходах, що відбувалися в цей час у державній та військовій сферах, якийсь особливий стиль “печаловитого” правління гетьманів, ба більше – паростки модернізації козацької держави. Зауважимо, що ані Самойлович, ані Мазепа не прагнули кардинальної перебудови моделі, яка довела свою цілковиту продуктивність і достатність у війнах з турками й татарами, котрі на кінець XVII ст. залишилися головними противниками гетьманського війська. Гетьманам, швидше, йшлося про перебирання до своїх рук контролю над кадровими призначеннями в найманому, та по можливості, козацькому війську та адміністрації. Цьому істотно допомагала активна політика земельних надань, а також формування інституту знатного військового товариства, які стають ефективними інструментами утвердження лояльності старшини. Другим важливим елементом політики в цій сфері був постійний пошук оптимальних джерел фінансування військових потреб гетьманату, в якому, однак застосовувалися методи, апробовані попередниками лівобережних гетьманів (експерименти зі здачею в оренду податкових зборів, акцизи, спроби монетної емісії тощо). Замість централізації податкової системи та налагодження фіскальних механізмів, тут оприявнився “маятниковий” пошук можливостей отримання “швидких” готівкових коштів, який не давав жодних можливостей для збільшення військових асигнувань. Все це, в сукупності, було не реформами чи модернізацією військово-політичної моделі Гетьманщини, а всього лише її “направою,” засоби для якої шукалися всередині існуючої системи, а не поза нею. Станова козацька республіка

не могла без нагальної потреби кардинально змінити свій військовий устрій, не зачепивши політичного та інституційного. З погляду балансу сил всередині Гетьманщини та за її межами, що склався наприкінці XVII ст., ця модель працювала справно й ефективно, але щонайменша зміна цього балансу загрожувала вивести її зі стану рівноваги.

Велика Північна війна 1700–21 рр. та зростання могутності Росії, задіяність козацького війська на нових фронтах в умовах незнаних доти регулярних форм і засобів ведення війни, порушили цю крихку рівновагу, на яку козацькі еліти не мали адекватної й своєчасної відповіді. Крім того, тепер російський уряд прагнув тіснішої інтеграції та реформування військових інститутів Гетьманщини, аби успішно вести війну зі Швецією. Це ставило під загрозу не тільки основи військового, але й політичного устрою Гетьманщини й прерогативи козацької еліти. Лише антимосковський виступ гетьмана Івана Мазепи у 1708–09 рр., послідовний опір імперському централізму його наступників, на довгі роки відклали справу інкорпорації козацької автономії та її армії.

Для останньої ж настали важкі часи. Зміна зовнішньополітичного вектору Росії змінила й воєнні реалії для її сателіта. Відтепер збройним силам гетьманату довелося мати справу не зі звичним противником, – турками й татарами – а з європейськими регулярними арміями, привченими до зовсім інших методів війни, логістичних практик і тактики. Гетьманське військо поступово перетворилося з паритетного, у воєнному відношенні союзника Московії, на допоміжний контингент при російській регулярній армії, якому була відведена роль підручної сили, котра до того ж, дедалі частіше почала використовуватися не так на полях битв, як на будівництві фортець, інженерних споруд, охорони продовольчих конвоїв, форпостній службі тощо.

В більшості мілітарно успішних країн Європи у XVIII столітті тривав процес формування нової моделі збройних сил, котрі поділялися на власне регулярну армію, комплектовану шляхом вербування, та допоміжні територіальні формування, поповнювані різними видами конскрипції. Обидві частини взаємно доповнювали одна одну й в часі тривалих війн дозволяли максимально ефективно мобілізувати людські ресурси. Гетьманщина витворила унікальну, з точки зору стабільності, систему ленної служби козацького стану, й в кількісному відношенні мала армію, котра за чисельністю не поступалася, наприклад, Пруссії, що посідала приблизно ту саму площу й населення, але набагато скромніші природні ресурси. Водночас, пруська мілітарна модель, була набагато ефективнішою й боєздатнішою, як з точки зору менеджменту й фінансових ресурсів, так і сучасно технологічно.

Це аж ніяк не означало, що не вписуючись у тренд регулярного військового будівництва, збройна потуга Гетьманщини остаточно втратила свою актуаль-

ність. Навпаки, доти, доки російська імперська військова машина не могла набути достатньої ефективності, гетьманська армія залишалася дуже важливим і найбільш впорядкованим допоміжним збройним контингентом. Вона становила другий за чисельністю після польової армії та гарнізонних полків елемент військової системи Російської імперії. Водночас боєздатність цієї армії дедалі менше цікавила власне козацьку політичну еліту, котра в силу різних причин не вбачала в ній запоруки збереження суб'єктності гетьманату, покладаючись більшою мірою на збереження й зміцнення тих рамкових договірних засад (інституції, право, прерогативи й юридичний статус старшинської спільноти й гетьманів), котрі тримали під "крилами протекції" дому Романових дві Росії – Малу й Велику. В цьому сенсі, загроза поступової втрати суб'єктності Гетьманщиною, доволі швидко сконсолідувала козацьку знать, котра зважаючи на нові політичні реалії Російської імперії, почала зміцнювати автономний устрій. Головним об'єктом цих зусиль попервах стали адміністрація, фінансова система і право, котрі реформуються за правління гетьмана Данила Апостола. В цей час в козацькому війську вперше запроваджується одноманітне озброєння, одяг та амуніція, впорядковується артилерія.

Іншого характеру набули реформи, в тому числі й у військовій сфері, в період правління останнього гетьмана Кирила Розумовського, котрий користується впливовим статусом родича російської імператриці Єлизавети, прагнув перетворення Гетьманщини на спадкове князівство. Після реформи судочинства гетьман почав реорганізацію козацького війська: було запроваджено уніфіковані мундири, зброю та прапори, військовий вишкіл і навіть статuti. В перспективі Розумовський планував відділити військову вертикаль влади від адміністративної, котрі до того були єдиним цілим. Союз із козацькою знаттю, без підтримки якої годі було думати про реалізацію цих планів, мав бути зміцнений не лише щедрими пожалуваннями посад і маєностей, як це було раніше, але й законодавчим закріпленням корпоративних прав старшини як верхівки лицарської верстви, гарантій її юридичних і майнових прав, а також вищості над іншими станами. Цю лінію гетьман реалізовував послідовним відстоюванням "Малоросійської табелі про ранги" (оригінального документу, котрий впроваджував внутрішню ієрархію козацьких чинів, а також, правила кар'єрного просування урядовою драбиною), котра налагоджувала б всередині українського політичного класу ієрархічну систему, встановлювала чіткі статусні права, умови кар'єрного просування, не залежні від примх і волі володаря. Саме емансипацією малоросійської шляхти Розумовський мусив сплатити вартість свого проєкту династичного гетьманату, який був озвучений у петиції старшинського сейму до імператриці Катерини II восени 1763 р.

Ці реформи, котрі з часом могли б призвести зміцнення й мілітарного посилення Гетьманщини, а також його прагнення стати спадковим правителем,

стали тривожним сигналом для Російської імперії й призвели до ліквідації уряду гетьмана в 1764 р. Символічно, що курс на відновлення річесполитської моделі гетьманату, в якій керівну роль виконувала “нова шляхта”/козацька старшина, хронологічно співпав із початком модернізаційних реформ в Речі Посполитій. Їх поступова реалізація так само створювала передумови для зміцнення державного організму польсько-литовської держави, що не могло не тривожити сусідні країни, які зазіхали на її суверенітет. Цілком очевидно, що перспектива подальшого зміцнення козацької знаті й інститутів гетьманської держави, що намітилися в часи Розумовського, лише підштовхнули імперію в напрямку ліквідації її автономії, так само як десятиліттям пізніше вони штовхнутимуть “союз чорних орлів” на поділи Речі Посполитої.

Мілітарна революція, без сумніву, мала одне з вирішальних значень для формування держав нового типу в Європі. Мілітарне лідерство автоматично означало й лідерство політичне, від якого усувалися архаїчні станові республіки на кшталт Гетьманщини та Речі Посполитої з їх недостатньо ефективними військовими інститутами. Ті держави, котрі не змогли виробити ефективних механізмів для мобілізації військових ресурсів, фактично не склали іспит на збереження суб'єктності, в кращому випадку маргіналізуючись у європейській політиці. В гіршому випадку, тривалі й виснажливі війни, в ході яких не вдавалося виробити критично необхідні методи мілітарної модернізації, за відсутності інших компенсаторних факторів, призводили до втрати суверенітету. Можна сказати, що для Гетьманщини Мілітарна революція, під час якої вона народилася, була особливим викликом, адже формотворчою основою козацької політиї була саме армія. В цьому були її сила й слабкість водночас. Зміни політичної моделі, скажімо в напрямку її централізації (зокрема, посилення гетьманської влади), неминуче тягли б зміни у військовій організації. І навпаки, реформи армії потребували докорінних змін в устрівній моделі козацької політиї, до яких політична верхівка або не була готова, або ж вважала їх неактуальними.

ПРО УЧАСНИЦЬКУ КУЛЬТУРУ ЯК ТИП “ВІДСТАНИ ДО ВЛАДИ” В ДОМОДЕРНІЙ УКРАЇНІ

Наталя Яковенко

Нині дехто вважає, що, досліджуючи запропоноване соціологами поняття “відстань до влади,” можна застосувати їхні методи для погляду на минуле української культури.¹ Я дуже скептично ставлюся до цього, та й взагалі скептично сприймаю спроби соціологів розкласти культуру по полицках та у відсотках. Такі речі доступні на живому матеріалі: опитати, виміряти й порівняти відсотки по групах та в цифрах. Але я не знаю, в який спосіб це можна зробити на письмовому матеріалі, адже минуле не дійшло до нас у вигляді суцільного тексту, нам доступні лише його осколки та уривки. То на якій підставі випадає вірити, що цей-от осколок важить більше за другий? І що взагалі не пропав той осколок, який усе б змінив, переставивши з ніг на голову? Робота з писемними свідченнями – це не усний опит і не мікрофон. Аналізуючи давню культуру крізь призму певних цінностей, ми не можемо цього оминати, бо інакшого способу заглянути туди немає, проте слід пам’ятати, що доступне нам далеко не все і що частину ми просто додумуємо, скажімо цинічно – висмоктуємо з пальця.

Нас, серед іншого, цікавить у минулому вимір, на сьогодні до певної міри ключовий, який соціологи називають “відстанню до влади.” Мова про рівень поширення учасницької культури як залученості до влади: чи таке існувало, чи було дієвим, які прошарки людності охоплювало, чи формувало свідомість? Почнімо з того, що домодерну людність треба чіткіше, аніж сьогодні, ділити на соціальні групи, бо рубіж між ними передбачав і закон, і звичай. Якщо говорити про шляхту, а це мізерний відсоток населення, то в ранньомодерний період вона була справді безпосередньо втягнута в учасницьку культуру, жваво сприймаючи все, що відбувалося на сеймиках і сеймах. Сеймики і сейми – це

¹ Пор., зокрема, репліки учасників форуму, що нині готуються до публікації на сторінках “Київської Академії” (вип. 20). В основу обговорення перспектив дослідження української домодерної культури тут було покладено модель, запропоновану нідерландським соціологом Гіртом Гофстеде для своєрідного “вимірювання” ракурсів сприйняття влади: Geert Hofstede, *Cultures' Consequences: Comparing Values, Behaviors, Institutions, and Organizations Across Nations* (Thousand Oaks-London-New Delhi: Sage Publications, 2001).

класичний приклад учасницької культури: їду, голосую, висловлююся, обурююся чи схвалюю.

Перейдімо до інших груп, передусім мешканців великих маґдебурзьких міст. Тут усе вже значно слабше, бо немає сеймів і сеймиків: городяни проявляють своє учасництво лише тоді, коли обирають бурмистрів і лавників. Шляхетське життя супроводжували бурхливі зіткнення пріоритетів: билися, за шаблі хапалися, лаялися. У містах це проходило набагато спокійніше. Чим більше місто, тим пульс напруги відчувався дужче, як, приміром, у Львові (там збереглися свідчення), а от про Київ або, на жаль, немає матеріалів, або публічне життя текло набагато приглушеніше. Крім того, не треба забувати, що у виборах брали участь далеко не всі мешканці міста. Коли ми говоримо “міське населення,” то подеколи уявляємо його по-сучасному, де всі однакові. А в давньому місті, натомість, жили *cives*, громадяни, які мали право обирати й бути обраними, й *incolae*, мешканці, що цим правом не користувалися, і їх було набагато більше за громадян. Ось уже й тут виникає певна пастка, тобто навіть про велике місто ми не можемо з певністю сказати, наскільки його охоплювала учасницька культура. А коли мова зайде про маленькі містечка, навіть з ратушею та місцевим самоврядуванням (назвати це маґдебурзьким правом язик не повертається), то їх взагалі населяла аграрна спільнота, інтереси якої оберталися винятково довкола “купити-продати,” і причому тут вибори? У спільноті, яка, за всієї поваги до неї, була неосвіченою, і де досить сильно укорінилися традиції вивершення “тоталітарної верхівки” з кількох родин, що з покоління в покоління представляли владу, постійно займаючи пости бурмистрів та лавників? Переконана, рівень учасницької культури там був украй низьким.

А тепер спустімося на село. Звісно, якісь елементи учасницької культури там побутували, бо треба було платити загальний податок і ділити угіддя спільного користування – ліси й пасовища, що ними відала громада. Але все це, як і в маленькому містечку, не передбачало прояву політичних інтенцій. Ішлося про такий собі стихійний плин життя, у якому треба дотримуватися усталеного порядку.

Кожен українець спитає, а як же козаки? Дифірамби козацькій активності у справах самоврядування співали всі, хто лиш писав про козаків, починаючи від авторів першої половини XIX століття до сьогодні. Те, що мені бачиться у козацькому середовищі (саме в козацьких військових практиках, а не в сільській громаді, де вони, як і селяни, ділять угіддя, збираючись громадою), я б не відносила до учасницької культури. Нехай козакофіли та палкі патріоти закидають мене камінням, але це елемент степової, добичницької культури. Прояв стихійної, первісної культури, в якій обирають ватажка, ставши в коло. Для порівняння закликаю відкрити Публія Корнелія Тацита, який описував звичай стародавніх германців першого століття нашої ери. Спираючись на якісь

писемні джерела та на розповіді жовнірів, що там побували, римський історик розповідає про побут стародавніх германців, а ви самі порівняйте його з тим, що знаєте про козаків. Коли вони задумують якийсь похід, пише Тацит, це обговорюється на загальній раді, і той, хто це задумав, робить пропозицію. Якщо всі згодні, то одностайним вигуком підтверджують згоду, і він стає очільником походу, а якщо не згодні, то його вбивають. Такі-от прості звичаї. Не сподобалось – і щоб чоловік не ворохобив далі, його ліквідують. То хіба це стародавнє суспільство не нагадує козацьку спільноту?

Такі ради, тинги, в германських спільнотах практикувалися і в Середньовіччі. За схожим принципом діяли й степові спільноти, звані ордами – хіба, може, не вбивали невгодних, але так само все вирішували на зборах, що їх пізніше називали курултаєм. На них збиралися тільки воїни, і вони вирішували, кого підтримувати, а кого ні, й такого проганяли зі зборів. Це звичай воїнських колективів первісної культури. Наскільки я розумію, можливо, спрощуючи, учасницька культура – це коли я відчуваю причетність до того, що відбувається, і вважаю, що мій голос, моя ініціатива мають бути до цього долучені. А тут ідеться про первісну, протоучасницьку культуру, бо її строга дефініція, запропонована соціологами, стосується тільки модерних суспільств, де існує демократія, де є виборні органи та процедури висловлення. В новітній час це передбачає не право кулака, а вплив через голос, через переконування. У цьому сенсі шляхетську культуру можна було б назвати протоучасницькою. Одним із її основоположних засад було гасло “Нічого на нас без нас” (“Nis na nas bez nas”). Це означало, що вища влада не мала права запровадити нічого, що стосується “нас,” без нашої згоди. Тобто, в параметрах сучасної соціології йшлося про коротку відстань до влади. Звісно, промовисте гасло діяло далеко не завжди: одна річ – гасла, а інша – реальне життя. Проте коли ми націлимо мікроскоп на усвідомлення самою шляхтою своєї відстані до влади, то переконаємося, що вона знала, чого хотіла. Інша річ, що йшлося про певний ідеал, а ідеали, як і гасла, ніколи не відповідають реальності відтоді й до сьогодні. Проте важелів впливу було багато, наприклад, шляхта могла не згодитись платити податок. І що тоді робити владі, яка нічого без грошей не може? Зверхники планують воювати, для війни треба найняти військо, а щоб найняти військо, потрібні гроші, яких немає, бо шляхта відмовляється платити податок.

Візьмімо трохи нижчий рівень: не шляхта/король, а нижчий рівень шляхетського середовища – сеймики. Сеймик галасує, і від нього на сейм їдуть обрані послы. Практика показує, що з року в рік обирали майже одних і тих самих, бо не так багато людей, хто має охоту й азарт брати участь у високій політиці: дехто бував послами на сейм від сеймиків по шість-вісім разів. Що ще робить сеймик? Крім того, що випиває, галасує та обирає згаданих послів, він ще нібито затверджує їм інструкцію на сейм. Проте коли збирається сотня осіб, і ко-

жен кричить, перебиваючи іншого, то чи реальним є редагування цієї інструкції, а чи її вже загодя написали розумні лідери, які хочуть, щоб вона виглядала саме так? Отож якщо інструкція не містить кричущих невідповідностей із тим, чого хоче загальна маса, то її приймають і ухвалюють із заплуценими очима.

От, приміром, шляхта вимагає ліквідувати церковну унію – її в першій половині XVII століття солідарно не любили і православні, і католики, і протестанти, бо унія кинула іскру незгоди в державу, а хто не знає, що незгода – це дуже небезпечно. І от приймається інструкція, що шестеро “наших” послів від Волинського воєводства не дадуть згоди на конституцію, коли в ній не буде пункту про уневажнення унії. На сеймі конституцію належало ухвалювати одноголосно, а коли бодай один голос був проти, конституцію не приймали, а отже, не було податків, а відтак і грошей для руху в державі. Для шляхти це було важливо, вона цим пишалася як органічною частиною свого життя – брати участь у житті держави, відчувати частку відповідальності за неї дякуючи повноправному голосові людей, на яких нічого не можна покласти без їхньої згоди. Таке “учасництво” слід розцінювати радше у категоріях опору зовнішнім спробам підкорити себе, охорону власної свободи.

Важко сказати, наскільки шляхті йшлося про співвідношення індивідуалізму із підпорядкуванням колективній потребі, коли успішність колективу важливіша за персональні амбіції. На жаль, це та сфера, на яку ранньомодерні джерела не дають відповіді, бо не віддзеркалюють внутрішнього світу людини. Для цього треба, щоб людина принаймні вела щоденник, тобто повернувшись після сейму чи сеймика, сіла й описала, де була та що робила й на якій підставі. Збереглися щоденники Йоахима Єрлича та Владислава Почобута, але обидва були “маленькими людьми” й на сейми не їздили та про політичні матерії не розмірковували. Ще зберігся детальний щоденник Альбрехта Радзивила, але той був сенатором першої руки, кумом короля, там інший масштаб мислення. Як людина глибокої освіти та високої політичної позиції, Радзивил, звісно, про таке міркує, вважаючи поважною справою, щоб кожна людина брала на себе відповідальність за те, що станеться внаслідок її рішення. Але Радзивил такий один, а шляхтичів тисячі. То в який спосіб історики дізнатися, що діялося в голові того, хто не провадив щоденник, та й взагалі був “малою людиною”? Оце і є пасткою для соціологів, коли ті ступають на ґрунт домодерного часу. Соціолог гадає, що раз так було в 2015-му році, то, значить, те саме мало би відбуватися в 1615-му. Він не відчуває пастки, перекидаючи такий місток. Натомість для історика за цим стоїть те, що Марк Блок колись назвав непрощеним гріхом анахронізму – шляхом до історичних абсурдів.

Для прикладу, в історіях української культури й історіях України ми нерозтрапляємо на твердження, що козацтво виступало носієм раннього європейського індивідуалізму. Я не зовсім розумію, що це таке – “ранній європей-

ський індивідуалізм.” Напевно, ті, хто це пише, передусім хочуть відшукати західний родовід козацтва, щоб пов'язати Україну із Заходом. Але стосовно індивідуалізму справа простіша: козак, як і шляхтич, був вільною людиною, а в ранньомодерному суспільстві індивідуалізм як особиста відповідальність за себе притаманний кожній вільній людині. Це важче прикласти до селян, але позаяк вони на території України часто переселялися, то складається враження, начебто індивідуалізм був притаманний і їм, і це відрізняло їх від сусідніх селян, що жили на стабільній території – наприклад, у Польщі чи в Московії. Існування козацького простору в Україні створювало клімат для того, щоб дух літав, куди хоче – відчуття того, що людина здатна сама вирішувати для себе, де їй краще жити й що з собою робити. Маю на увазі не лише опір підданському утискові, а й сам селянський побут: пересічний селянин сидить укорінено, не покидаючи своєї хати, бо хто ж тоді корів доїтиме. В Наддніпрянській Україні це не стримувало, бо й спосіб життя був специфічним. Маю на увазі, по-перше, постійну загрозу татарських набігів; по-друге, те, що землі було багато, а отже – можна переміститися на затишніше місце проживання; врешті, по-третє, піти за пороги на Січ та воювати. Специфічна ситуація побуту підштовхувала до зміни місця оселення, тобто до ухвалення рішень, а це означало самому брати на себе відповідальність, притаманну в Україні і шляхтичу, і козакові, і селянину.

Зі шляхтичем і козаком простіше, у них свої цінності. А селянинові йшлося про виживання: тут посіяв восени, а наступного року вибери, де краще родить. Утім, селяни переселялися зазвичай недалеко – кілометрів на п'ятдесят, на сто. Ці так звані селянські “втечі”, як їх тоді називали, являли собою у XVI–XVII століттях украй парадоксальне явище. Нагорі сейм махав кулаками, ухвалюючи закон за законом про штрафи на тих, хто приймав утікачів, а селянин не просто переходив, а й хату розбирав і переносив, худобу й овець та коней переганяв, забирав із собою домашню птицю. І це все належало перегнати/перевезти через чийсь володіння, де коні та корови пастимуться, тож за спаш треба було заплатити власникові данину, яку називали “мимоходщина.” І хоч хати були з глини, але розбирали дерев'яний зруб, обмазаний зверху глиною, а особливо сволюки з міцного дерева, яке в степовій Україні було неабиякою цінністю. Про них говорить перша загадка, що я її в дитинстві почула від своєї баби: “Один каже: ‘Світай, Боже,’ другий каже: ‘Не дай, Боже,’ а третій каже: ‘А мені все одно: що день, що ніч.’” Той, що каже: “Світай, Боже,” – це вікно; той, що каже: “Не дай, Боже,” – це поріг, бо його топтатимуть. А сволок каже: “А мені все одно: що день, що ніч.”

Менше така мобільність стосувалася міщан, прив'язаних до цеху чи до торгівлі. Що ж до можливості впливу пересічних членів цеху на те, що в ньому відбувається, то він передбачався через вибори. Невгодного цехмистра мож-

на було переобрати, хоч траплялося таке нечасто – аж тоді, коли він чимось дуже дошкулив: наприклад, нечесно розподіляв замовлення, не дбав про те, щоб цех заробляв, не влаштовував цехових обідів, не провадив належно цехову скриньку.

Як у життя міст уписувалися братства і братський рух – специфічна прикмета міського середовища? Згадуючи про братства, зазвичай мають на увазі великі осередки, що відкривали школи й утримували друкарні. Але такі можна порахувати на пальцях однієї руки – у Львові, Луцьку, Києві, менш помітні у Володимирі та Крем’янці. Тимчасом братство як явище існувало спрадавна, ще з Візантії, – як спілка прихожан певного храму. Такі братства/громадки дбали, щоб люди знали службу Божу, щоб у храмі були свічки та церковне начиння, щоб належно організувати похорон братчика та подбати про його сиріт тощо. Братства бували й православними, і католицькими, практично без різниці в завданнях. Це прихожани однієї церкви – громада певного приходу, що в Україні документально фіксується з XV століття. Ну, а потім, коли почалися сутички довкола унії, деякі братства зуміли організуватися для тих функцій, що їх прославили.

На мою думку, братства навряд чи можна сприймати як певний протоучасницький рух. Вони діяли дуже цільово, а їхнє “учасництво” полягало в тому, щоб підтримувати грішми відповідні проєкти та робити заяви. Це радше протестна активність, спричинена відчуттям несправедливості: “наших” б’ють, “нашу” Церкву кривдять. Ну, а підбурювачів не бракувало – як і грошей, щоб це розкрутити, приміром, облаштувати друкарню, що теж недешево. Звісно, внутрішня структура братства – це теж певна самоорганізація, певна спроба міщан продемонструвати, що вони керують власним життям. Проте уявімо собі таке велике місто, як Львів! Скільки там братчиків, а скільки “небратчиків” – таких самих городян, як і вони? А ще й те, що до одного й того самого цеху могли належати братчик і “небратчик,” католик і православний. Просто на певний час склалася турбулентна, бурхлива ситуація, але після того, як церковне життя зрівноважилося й митрополію посів Петро Могила, сум’яття саме собою затихло, тобто вирування тривало десь у межах одного покоління, років із сорок. Отож перед нами – просто короткий період незгод, на який можемо натрапити в історії будь-якої Церкви ще від доби становлення церковних інституцій.

Чи можна розглядати братський рух як прояв “учасницької” соціальної активності? Гадаю, так, проте лише стосовно лідерів, які зініціювали переродження братств, тобто йшлося про культурну, соціальну активність буквально лічених, поіменно відомих осіб. Коли ж ідеться про пересічних братчиків, то, схоже, до них належали люди, легші на сприйняття гасел, адже такі завжди є. Цьому могли сприяти й персональні причини: хтось когось образив, комусь щось не подобалося в Католицькій церкві, а комусь хтось із сусідів-католи-

ків (уніатів у містах практично не було), хтось щиро вірив, що від зміни віросповідного обряду на нього чекатимуть непереливки в потойбічному житті. А красномовних, яскравих текстів, які збурювали такі настрої, виходило друком дуже багато. Адже цей час, тобто кінець XVI – першу половину XVII століття, слушно вважають добою народження нової української писемності.

Далі спустімося на ще один рівень соціальних взаємин ранньомодерної доби – стосунки між патронами-можновладцями та їхніми клієнтами. Чи клієнти вважали, що їм від них щось залежить? І чи патрони відчували свою відповідальність за клієнтів? Розглядаючи ці питання, треба передусім підкреслити, що свідомістю тих і других керував чинник, непригаманий людям новітньої доби. Чинник цей тоді називали “вірністю.” Клієнт за означенням мусив бути вірним патрону, причому це аж ніяк не означало схвалення кожного його кроку, особисті вподобання тут були річчю другорядною. Над усім горувала оця-от *fides*, вірність – прадавня категорія рицарської і шляхетської честі. Бай-дуже, що патрони вже не складали омажу, як у Середньовіччі, але йому належало бути “вірним,” тобто думати й робити, як він, не розмірковуючи над його вчинками, стати “частиною тіла” свого патрона. Можна було виламитися з цієї сув’язі й жити власним розумом, але тоді клієнт втрачав право на захист/опіку з боку патрона, що становило неабиякий бонус для людини невисокого соціального рангу. Приміром, клієнт захворіє, і що тоді робитимуть його жінка й діти? І хто про них подбає? На цій сув’язі тримався цілий клубок життєвих інтересів, адже до обов’язків патрона входила опіка над клієнтом. Коли він цього не робив, то його можна було законно покинути як такого, що нехтує своїми обов’язками. Ці неписані правила, хоч і не зафіксовані законом, були в голові кожного шляхтича і кожного можновладця, у якого були власні клієнти. А без них не обійдешся. Приміром, панові треба їхати на сейм, то він їде не сам-один, а зі свитою, бо це демонструє його статус. А вся свита, оршак, – це клієнти, що служать панові, а він про них дбає. Кожного знає особисто: скільки в нього дітей, кого пора вивчити, а кого женити, в кого які негаразди і так далі. Тобто, йдеться про цілий клубок життєвих перипетій, оскільки клієнтеля і патронат дуже заглиблені в побут. І хоч клієнти – це вільні люди, але фактично вони позбавлені суб’єктності. Тобто про учасницьку культуру тут не може бути мови в принципі, бо сама належність до клієнтеля перекреслює можливість суб’єктності, адже тою володіє тільки патрон, а справа клієнта – його підтримувати.

Клієнти могли вибирати патрона, а могли служити йому спадково. В ситуації добровільного вибору йшлося, звісно, й про економічний інтерес, але, схоже, горував сентимент, коли хотілося служити не якомусь хлюпику, а панові гарному, сміливому, відважному, зухвалому. При цьому його політична позиція не грала жодної ролі. Патронат і клієнтеля під цим кутом зору є дуже

незвичною для сучасного вуха річчю, бо їх пов'язано з чинниками, які в новітню добу втратили значення. Мова про “любов” і спосіб служіння такій любові. Тут, звісно, міркувати про відстань до влади немає сенсу, бо влада являла собою питому частину ества таких взаємин, і то вже не згадуючи, що клієнтарний зв'язок часто бував спадковим. Система патронату/клієнтели сформувалася ще в Середньовіччі, у формулі сюзерен/васал. Обов'язком васала було підкорятися, служити, виконувати, а також радити сюзеренові, коли той у чомусь помилявся. Ці стосунки були настільки прадавніми, що їх не треба було ані розписувати, ані реґулювати законами. Залишається додати, що патронат і клієнтела існували в стародавніх Греції та Римі, причому вже тоді були сильно замішані на “любви.” Адже клієнт мав не просто шанувати, а й “любити” патрона, віддавати своє тіло, свої думки, всього себе патрону, а той навзаєм мусив дякувати, любити, пам'ятати, дбати тощо. Правила таких взаємин – це цілий ритуал, який усі знали: вони передбачали певну сув'язь на зразок квазіродинної, де клієнт мусив бути вірним, служити, любити, але й патрон – теж любити. Це до певної міри нагадує стосунки між людиною і Богом, але, позаяк модель склалася ще в античні часи, її не можна приписувати християнству – навпаки, рицарська християнська модель взаємин людини з Богом взорувалася на патронат і клієнтелу.

У новітній час це було втрачено, і говорити про відстань до влади в сучасних категоріях тут немає жодного сенсу. Крім соціальних змін, на цей тип взаємин наклалася секуляризація життя упродовж XVIII століття. Патронат і клієнтела ще деякий час існували, але поступово щезали – як листя, що опадає з дерева. Взаємини між “великими” й “малими” людьми перейшли в грошову форму вираження та політичні зобов'язання, хоч дехто з науковців, наприклад Антоній Мончак, вбачає їх релікти й у сьгоднішньому житті.

Насамкінець коротко заторкну проблему схильності до стабільності чи, навпаки, нестабільності у сприйнятті “відстані до влади.” Мова піде не про виступи проти й не про ставлення до влади, а про ментальну настанову зразка: “Нехай мені тут недобре, але я все одно не піду сіяти в іншому місці, бо не знаю, чи там вродить.” Це до певної міри зумовлювалося регіональними особливостями України. Одна річ – спосіб життя і свідомість тих селян, які жили в козацькій зоні, на Наддніпрянщині, інша – поліщуків, що живуть у болотах до сьогодні. Нащо їм кудись іти, їм і тут добре, адже ліс і вода кругом, та й мало хто зазіхає на ці подаровані Богом блага. Ще інша річ – ті, хто живуть у горах: у них гірська психологія, притаманна довгій смузі від Сяну й аж до Албанії, і там свої правила життя і свої цінності – на жаль, слабо мені відомі. Як історик, я краще розуміюсь на Наддніпрянщині. Тутешні мешканці були схильні шукати й ризикувати, і таку схильність зумовлювали самі природні умови життя, а, можливо, ще й гени, адже ці люди були спадкоємцями кочових степових на-

родів – половців, печенігів, іранців, перемелених зі слов'янським елементом. Поїдьте ще й зараз Черкащиною, знайдете чистісіньких таджиків, тобто стародавніх іранців. І ідеал краси тут не слов'янський. Як пояснювала баба одній моїй знайомій із Київщини, котра захоплювалася вродою нареченої: “Та яка ж вона гарна, поглянь на неї: у неї очі, як у барана яйця (круглі), а лоб – хоч горіхи бий. А гарна, це коли очі, наче осокою прорізані, а лоб вузький, як під віночок.” А чим не іранський тип – наші оспівані “карії очі, чорні брови”? Іранці прийшли сюди за добре півтисячоліття до слов'ян, а далі всі перемішалися, проте східний генотип виявився на диво живучим.

До того ж, мобільності сприяли природні умови – незахищеність з боку відкритого Степу, тобто постійна зовнішня загроза. Ще спостережливі візантійці відзначали дивну для них, людей упорядкованого світу, своєрідність регіону, а саме те, що тутешні мешканці легко покидають свої статки та житла, тікаючи й переселяючись за небезпеки куди-інде. На схожий феномен знову натрапляємо у XVI–XVII століттях, стикаючись із так званими селянськими “втечами.” Утім, базовий генофонд, як правило, не міняється, а відтак, у тих чи тих формах, мали зберігатися й ментальні настанови, серед іншого – сприйняття власної “відстані до влади” як речі, загалом життєво не суттєвої, такої, що не впливає на стратегії поведінки.

На завершення ще раз повернуся до своєї початкової тези – остороги перед некритичною довірою в застосуванні напозір звабливого моделювання давніх практик і процесів за взірцем їх сучасних проявів, описаних та обрахованих новітніми соціологами. По-перше, домодерне життя регулювалося інакшими наборами цінностей та пріоритетів, а по-друге, у нас, на жаль, немає змоги його “обрахувати,” бо збережені для історика свідчення завжди ситуативні й уривчасті, і нам не дано пізнати, якій частці минулого не пощастило “потрапити в кадр.”

ДВА ДЕСЯТИЛІТТЯ НАУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТА СЛУЖІННЯ: ЗВІТ КАНАДСЬКОГО ІНСТИТУТУ УКРАЇНСЬКИХ СТУДІЙ (1992–2012)¹

Зенон Когут

1. Розвиток та інтеграція українських студій до академічного мейнстріму

Протягом двох десятиліть свого існування, Канадський інститут українських студій (КІУС) переслідував амбітну мету: стати провідною дослідницькою установою в Канаді та на світовому рівні, що спеціалізується на дослідженні, збереженні та розповсюдженні знань про Україну та українців. Для досягнення цієї цілі, Інститут ініціював підтримку наукових досліджень, видання наукових та освітніх матеріалів, організацію семінарів, лекцій, конференцій, а також займався розробкою та просуванням українознавчих програм у вищих навчальних закладах. КІУС також активно залучався до надання стипендій та стажувань. Однією з ключових задач Інституту була інтеграція українських студій до мейнстріму північноамериканської та світової науки, а також забезпечення об'єктивного висвітлення та розуміння України серед академічних, політичних, дипломатичних, військових та ділових кіл Канади та інших країн Заходу.

Особливу увагу КІУС приділяв розвитку українських студій, зокрема через надання стипендій для студентів, магістрантів та аспірантів, а також грантів для підтримки досліджень науковцям. З роками кількість наданих нагород невпинно зростала, завдяки новим внескам у вічні фонди. Протягом двадцятирічного періоду мого керівництва, КІУС забезпечив підтримку численним поколінням студентів та дослідників. Ілюстративним прикладом масштабу цієї діяльності є статистика конкурсів одного лише 2011–12 академічного року, коли КІУС присудив чотири стипендії студентам у Канаді, двадцять чотири

¹ У вересні 2012 р. я передав керівництво інститутом Володимирі Кравченку, завершивши майже двадцятирічний період своєї діяльності на посаді директора, з яких один рік я обіймав обов'язки в.о. директора, а потім вісімнадцять років працював директором. Це був час різноманітних заходів, змін і значних досягнень. У цій статті я розповідаю про деякі з найбільш пам'ятних моментів цих двох десятиліть. Це переклад статті: Zenon E. Kohut, "Two Decades of Scholarship and Service: Report on the Canadian Institute of Ukrainian Studies (1992-2012)," *East/West: Journal of Ukrainian Studies* 5, no. 1 (January 2018): 9–37.

менші стипендії студентам в Україні, п'ять аспірантських стипендій, три постдокторські стипендії, двадцять п'ять дослідницьких ґрантів, а також адміністрував престижну стипендію ім. Непораного, що фінансується Канадською фундацією українських студій.

Хоча складно повноцінно оцінити вплив двадцятирічної діяльності КІУСу у сфері надання стипендій та ґрантів, можна згадати окремих стипендіатів, які зіграли та продовжують грати значущу роль у світі української академічної науки. Серед них отримувачі аспірантських стипендій, які нині займають викладацькі посади у провідних північноамериканських університетах: Марко Андрейчик (Колумбійський університет), Надія Фотій та Наталія Ханенко-Фрізен (Саскачеванський університет), Світлана Кризь (Університет МакЮена), Марія Лесів (Меморіальний університет), Таня Нарожна та Андрій Заярнюк (Вінніпезький університет), Богдан Небесьо (Університет Брока), Марія Соновецька (Бард-коледж) та Сергій Єкельчик (Університет Вікторії). Цікавим є також випадок посла Андрія Дещиці, випускника аспірантури Альбертського Університету, який обіймав посаду міністра закордонних справ України після падіння уряду Януковича.

Протягом цих двадцяти років КІУС фінансував роботу широкого спектра науковців. Серед них були провідні українські вчені та організатори науки, як-от покійні Микола Ковальський, Ярослав Ісаєвич, Ярослав Дашкевич та Анатолій Бойко. Пізньосередньовічні та ранньомодерні дослідження були значною мірою розвинені та підтримані завдяки ґрантам КІУС для українських та російських науковців, як-от Наталя Яковенко, Юрій Мицик, Тарас Чухліб, Віктор Горобець, Віктор Брехуненко, Татьяна Таїрова-Яковлева, Ярослав Федорук, Мирон Капраль, Олексій Сокирко, Андрій Бовгиря, Сергій Леп'явко, Володимир Ричка, Володимир Мільчев, Микола Крикун, В'ячеслав Станіславський, Сергій Павленко, Валерій Степанков, Наталія Білоус, Олексій Толочко та Максим Яременко. Також КІУС активно підтримував дослідження в модерної доби і сучасності, фінансуючи роботу таких вчених, як Ярослав Грицак, Володимир Кулик, Олександр Мотиль, Тарас Кузьо, Людмила Гриневич, Юрій Макар, Владислав Гриневич, Олександр Зайцев, Лідія Стефановська, Євген Місило, Анатолій Круглашов, Ірина Матяш, Геннадій Боряк, Гелінада Грінченко, Роман Сербин, Оксана Кісь, Мирослав Шкандрій, Олег Павлишин, Валентина Шандра, Мирослав Маринович, Олег Турій, Оля Гнатюк, Микола Рябчук, Георгій Касьянов та Михайлина Коцюбинська.

Іншою важливою складовою роботи Канадського інституту українських студій у напрямку популяризації українознавства була розробка та реалізація масштабної програми наукових семінарів, доповідей та панельних дискусій. Ця програма надала унікальну платформу для аспірантів, університетських викладачів та науковців з усього світу для представлення та обговорення ре-

зультатів своїх досліджень. Наприклад, упродовж 2011–12 академічного року у Альбертському університеті відбулося тринадцять таких заходів. Окрім цього, відбулася лекція пам'яті Данила Гусара-Струка, щорічна лекція, присвячена Голодоморові 1932–33 років та лекція пам'яті Володимира Дилинського, яка проводилася в Торонто. Серед доповідачів були визначні науковці, як-от Сергій Плохій (Історичний факультет Гарвардського університету), Микола Рябчук (Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф. Кураса, НАНУ) та Володимир Кравченко (Кафедра українознавства Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна).

Публікації

За два десятиліття своєї діяльності, видавництво КІУСу (*CIUS Press*) перетворилось у провідного видавця наукових праць про Україну та українців у Канаді. Пріоритет видавництва полягав у зосередженні на нових та оригінальних англомовних дослідженнях з української історії, мови, літератури, української діаспори у Канаді та сучасних українських реаліях. Видавництво також активно працювало над публікацією англомовних перекладів українських наукових монографій та літературних творів, а також видавало монографії українською мовою. За цей період *CIUS Press* випустив понад сто книг і десять наукових звітів, серед яких такі значні видання, як усі томи англомовного перекладу “Історії України-Руси” Михайла Грушевського, “Україна між Сходом і Заходом” (*Ukraine Between East and West*) Ігоря Шевченка, “Українська греко-католицька церква і радянська держава (193–1950)” (*The Ukrainian Greek Catholic Church and the Soviet State, 1939–1950*) Богдана Боцюрківа, “Посткомуністична Україна” (*Post-Communist Ukraine*) Богдана Гарасиміва, чотиритомник “Поетичних творів Тараса Шевченка” (*A Concordance to the Poetic Works of Taras Shevchenko*) Джорджа Гавриша та Олега Ільницького, а також повне академічне видання творів Григорія Сковороди українською мовою за редакції Леоніда Ушкалова.²

Від 1976 до 2013 р. КІУС також видавав “*Journal of Ukrainian Studies*”, єдине наукове періодичне видання в Канаді, яке було цілком присвячене україн-

² Mykhailo Hrushevsky, *History of Ukraine-Rus'*, 10 vols., 12 books (Edmonton: CIUS Press, 1997–2021); Ihor Ševčenko, *Ukraine between East and West: Essays on Cultural History to the Early Eighteenth Century*, The Peter Jacyk Centre for Ukrainian Historical Research monograph series: 1 (Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 1996); Ihor Ševčenko, *Ukraine between East and West: Essays on Cultural History to the Early Eighteenth Century* (Edmonton: CIUS Press, 2009); Ігор Шевченко, *Україна між Сходом і Заходом. Написи з історії культури до початку XVIII століття*, під ред. Андрія Ясіновського (Львів: Інститут історії церкви Львівської богословської академії, 2001); Bohdan R. Vociurkiw, *The Ukrainian Greek Catholic Church and the Soviet State (1939–1950)* (CIUS Press, 1996); Bohdan Harasymiw, *Post-Communist Ukraine* (CIUS Press, 2002); Oleh S. Illytzyk and George Hawrysch, *A Concordance to the Poetic Works of Taras Shevchenko*, 4 vols. (CIUS & Shevchenko Scientific Society, USA, 2001); Григорій Сковорода, *Повна академічна збірка творів*, під ред. Леоніда Ушкалова (Едмонтон-Торонто-Харків: КІУС Пресс та “Майдан,” 2011).

ським та українсько-канадським студіям. Журнал публікував англomовні статті канадських, українських та інших міжнародних науковців, перекладені англійською мовою наукові роботи, рецензії на наукові книги та підручники з українських студій, а також включав художні переклади та матеріали для дослідників. За цей період було опубліковано двадцять томів журналу, кожен з яких містив два випуски або подвійний випуск. Журнал випустив низку спеціальних тематичних випусків, серед яких були “Українці в Канаді” (1991, 2003),³ “Ранньомодерна Україна” (1992),⁴ “Кіно Олександра Довженка” (1994),⁵ “Доповіді другої конференції Союзу Українознавців Австралії” (1995),⁶ “Григорій Сковорода” (1997),⁷ “Галичина під австрійським пануванням” (1998),⁸ “Українська революція” (1999),⁹ “Перше десятиліття незалежності України” (2001),¹⁰ “Дмитро Чижевський” (2007),¹¹ “Релігія, нація та секуляризація в Україні” (2012).¹² Деякі томи були присвячені важливим ювілейним датам, вшановуючи таких видатних постатей, як Джордж Луцький,¹³ Петро Потічний,¹⁴ Ярослав Розумний,¹⁵ Данило Гусар Струк,¹⁶ Зенон Когут,¹⁷ Франк Сисин¹⁸ та Іван-Павло Химка.¹⁹

³ *Journal of Ukrainian Studies* (надалі JUS), vol. 16 (1–2). Special Issue: Ukrainians in Canada (Edmonton-Toronto: CIUS Press, 1991); *Journal of Ukrainian Studies*, vol. 28 (2). Special Issue: Ukrainians in Canada (Edmonton-Toronto: CIUS Press, 2003).

⁴ JUS, vol. 17 (1–2). Special Issue: Early Modern Ukraine (Edmonton-Toronto: CIUS Press, 1992).

⁵ JUS, vol. 19 (1). Special issue: The Cinema of Alexander Dovzhenko (Edmonton-Toronto: CIUS Press, 1994).

⁶ JUS, vol. 20 (1–2). Special Issue: Proceedings of the 2nd conference of the Ukrainian Studies Association of Australia (Edmonton-Toronto: CIUS Press, 1995).

⁷ JUS, vol. 22. Special Issue: Hryhorii Skovoroda (Edmonton-Toronto: CIUS Press, 1997).

⁸ JUS, vol. 23 (2) (Edmonton-Toronto: CIUS Press, 1998).

⁹ JUS, vol. 24 (1) (Edmonton-Toronto: CIUS Press, 1999).

¹⁰ JUS, vol. 26 (1–2) (Edmonton-Toronto: CIUS Press, 2001).

¹¹ JUS, vol. 32 (2). Special Issue. Dmytro Chyzhevsky (Edmonton-Toronto: CIUS Press, 2007).

¹² JUS, vol. 37. Special Issue. Religion, Nation, and Secularization in Ukraine (Edmonton-Toronto: CIUS Press, 2012).

¹³ JUS, vol. 14 (1–2). Special Issue. In Working Order. Essays Presented to G.S.N. Luckyj (Edmonton-Toronto: CIUS Press, 2009).

¹⁴ JUS, vol. 21 (1–2). Special Issue. Ukraine: Developing a Democratic Polity. Essays in Honour of Peter J. Potichnyj (Edmonton-Toronto: CIUS Press, 1996).

¹⁵ JUS, vol. 25 (1–2). Special Issue. Creating a Modern Ukrainian Cultural Space. Essays in Honour of Jaroslav Rozumnyj (Edmonton-Toronto: CIUS Press, 2000).

¹⁶ JUS, vol. 27 (1–2). Special Issue. In Memory of Danylo Husak Struk (Edmonton-Toronto: CIUS Press, 2002).

¹⁷ Zenon E Kohut, Frank E. Sysyn, and Serhii Ploky, eds., JUS, vol. 27 (1–2). Special Issue: *Synopsis: A Collection of Essays in Honour of Zenon E. Kohut* (Edmonton: CIUS Press, 2004).

¹⁸ Olga Andriewsky, Zenon E. Kohut, Serhii Ploky, and Larry Wolff eds. JUS, vol. 33–4. Special Issue. *Tentorium honorum. Essays presented to Frank E. Sysyn on his sixtieth birthday* (Edmonton-Toronto: CIUS Press, 2011).

¹⁹ JUS, vol. 35–6. Special Issue. Confronting the Past: Ukraine and Its History. A Festschrift in Honour of John-Paul Himka (Edmonton-Toronto: CIUS Press, 2010–11).

Том, присвячений релігії, нації та секуляризації (2012 р., вийшов у 2014 р.), став останнім номером журналу, після чого він був замінений електронним часописом “East/West: Journal of Ukrainian Studies”, який постав на основі об’єднання журналу “Схід/Захід” Східного інституту ім. Ковальських у Харкові та “Journal of Ukrainian Studies.”²⁰

Проект “Енциклопедія України”

Розробка англomовної “Енциклопедії України” представляє собою один із найважливіших проєктів Інституту, спрямованих на забезпечення об’єктивного знання про Україну та інтеграцію українських студій у північноамериканську та світову наукову спільноту. В 1993 р. КІУС завершив видання п’яти томної “Енциклопедії України” (Видавництво Торонтського університету, 1984–93), яка вважається найбільш повною англomовною роботою про історію, народ, географію, економіку, культуру, наукову спадщину України, а також про українські діаспори у світі. Це видання, підготовлене спільно КІУС, Науковим товариством ім. Шевченка у Західній Європі (головний офіс у Сарсель, Франція) та Канадською фундацією українських студій, містило понад 15 000 гасел, численні фотографії, ілюстрації та карти, а також додатково включало окремо опрацьовану карту України та супровідний довідник. Редакційну роботу над енциклопедією спочатку очолював Володимир Кубійович, президент НТШ у Західній Європі. У Торонтському університеті проєктом керували Джордж Луцький (1977–82) та Данило Гузар Струк (1982–99), який став головним редактором після смерті Кубійовича у 1985 р.

Після публікації енциклопедії робота над проєктом продовжувалася, зокрема, було укладено іменний покажчик та список помилок до томів 1–5, який видав КІУС у 2001 р. Після смерті Струка у 1999 р. та за умов цифрової революції, КІУС ініціював новий проєкт – Інтернет-енциклопедію України (ІЕУ), – спрямований на створення динамічного та доступного онлайн-ресурсу. У розробці концептуальної основи Інтернет-енциклопедії України важливу роль відіграв Марко Р. Стех. Технічною частиною проєкту керував Ярослав Кебало, тоді як редакційну роботу очолив Роман Сенькусь. Він же був відповідальним за координацію процесу написання нових статей для ІЕУ, а також разом із старшим редактором Андрієм Макухом та менеджером проєкту Стехом працював над оновленням вже існуючих статей. До 2012 р. команда ІЕУ опублікувала понад 4700 гасел з десятками тисяч ілюстрацій, таблиць і музичних файлів (близько 23% планованої кількості гасел). З 2005 р. команда ІЕУ почала випускати щомісячний електронний інформаційний бюлетень, який висвітлює конкретні теми та групи пов’язаних статей, розкриваючи ключові аспекти українського минулого та сучасності.

²⁰ “East/West: Journal of Ukrainian Studies,” accessed November 20, 2023, <https://ewjus.com/index.php/ewjus>.

Конференції

Одним з ключових напрямків актуалізації українських студій була організація, спонсорська підтримка та активна участь у міжнародних конференціях і наукових дискусіях, присвячених українській тематиці. Як новопризначений директор КІУСу, одним із моїх перших ініціатив була підтримка організації серії великих міжнародних конференцій у співпраці з Колумбійським та Кельнським університетами на тему “Народи, нації, ідентичності: українсько-російська зустріч.” Ці заходи зібрали провідних науковців з Канади, США, Німеччини, Великобританії, Італії, Швейцарії, Росії, України та Польщі. Фінансування конференцій забезпечувалося за рахунок ґрантів від Національного фонду гуманітарних наук та Фонду Олександра фон Гумбольдта. Перша та третя конференції відбулися в Кельнському університеті у червні 1994 та 1995 р. відповідно, а друга та четверта – в Колумбійському університеті у листопаді 1994 р. та вересні 1995 р. Видавництво CIUS Press опублікувало збірники вибраних доповідей з цих заходів, а матеріали четвертої конференції були видані Гарріманівським інститутом Колумбійського університету.²¹

Серед інших значущих заходів, спонсорованих КІУС, варто відзначити Другу міжнародну конференцію “Китай і Україна” в Пекіні у травні 1995 р., конференцію “Україна і Білорусь до кінця XVIII століття” в Чернігові у травні 1997 р., та форум “Україна: між Росією і НАТО” в Йоркському університеті у жовтні 1997 р. Також варто відзначити участь трьох представників КІУСу (Франка Сисина, Сергія Плохія та мене) у міжнародній конференції “Гезеройт Тах-Тат / Східноєвропейське єврейство в 1648–49 рр.: контекст і наслідки,” організований Історичним товариством Ізраїлю та ізраїльськими університетами у травні 1998 р., де обговорювалася доля євреїв в Україні під час Хмельниччини, що є важливою подією в ранньомодерній історії українців, євреїв, росіян та поляків.

Організація історичних досліджень

КІУС займає провідне місце в організації українських історичних студій на національному та міжнародному рівнях. Це досяглося через організацію важливих заходів, як-от панель “Національна історія та національна міфологія” на шостому всесвітньому конгресі Міжнародної ради центрально- та східноєвропейських досліджень у Тампере, Фінляндія, у липні 2000 р., а також активною участю представників Інституту у дев’ятнадцятому міжнародному історичному конгресі в Осло у серпні того ж року. Такі заходи дозволили КІУСові привернути увагу до провідних досліджень та програм з української історії, що ведуться в Альбертському університеті. Особливу увагу заслуговують доповіді

²¹ Andreas Kappeler et al., eds., *Culture, Nation, and Identity: The Ukrainian-Russian Encounter, 1600–1945* (Edmonton: CIUS Press, 2003); *The Harriman Review*, vol. 9, nos. 1–2. Special Issue: Peoples, Nations, Identities: The Russian-Ukrainian Encounter (New York: Columbia University, Harriman Institute, 1996).

Франка Сисина, директора Центру українських історичних досліджень ім. Петра Яцика, та Сергія Плохія, тодішнього заступника директора цього центру, які представляли Інститут на двадцятому Міжнародному конгресі історичних наук у Сідней, Австралія, у липні 2005 р. Ці міжнародні історичні зібрання, що відбуваються кожні п'ять років, вважаються одними з найпрестижніших подій у галузі історичних досліджень.

КІУС також відіграв вирішальну роль у проведенні міжнародних конференцій, присвячених окремим історичним періодам та постатям, таким як період гетьманування Івана Мазепи, обговорений на конференції в Міланському університеті у травні 2002 р., та симпозіуму з історії Московії у Віденському університеті у червні 2003 р. Інститут продовжував виступати як каталізатор історичного діалогу у Центральній та Східній Європі, зокрема, забезпечуючи підтримку конференції Україна-Румунія-Молдова, що відбулася в Чернівцях у травні 2001 р. КІУС взяв на себе відповідальність за фінансування конференції білоруських та українських істориків у 1997 р., що стало значним вкладом у сприяння академічному обміну між цими двома країнами. Окрім цього, КІУС спонсорував надзвичайно успішний діалог між російськими та українськими істориками, який відбувся у Чернігові влітку 2002 р. Ці події підкреслюють важливу роль Інституту в зміцненні міжнародних академічних зв'язків та сприянні глибшому розумінню історії та культурної спадщини регіону.

КІУС активно сприяв розвитку українських студій, виступаючи співорганізатором та спонсором низки значущих міжнародних конференцій. Зокрема, у січні 2004 р. програма ім. Ковальських з вивчення Східної України підтримала проведення дводенної конференції у Києві, присвяченої 350-тій річниці Переяславської ради 1654 р. Захід зібрав понад тридцять науковців з різних країн і мав на меті дослідити та відзначити цю ключову історичну подію. Я виступив на конференції з доповіддю "Переяславська угода в політичній та історичній думці Гетьманщини." Також у травні 2004 р. в Санкт-Петербурзі відбулася конференція, присвячена Україні та її сусідам у XVII столітті, організована за підтримки КІУСу, де виступили Франк Сисин, Сергій Плохій та я.

КІУС також відіграв важливу роль у проведенні конференції 2008 р. в Україні, присвяченої Гадяцькій унії 1658 р. Крім того, Інститут активно сприяв організації колоквиумів та семінарів, присвячених Другій світовій війні. В листопаді 2006 р. спільно з факультетом історії та класики Альбертського університету був проведений семінар "Друга світова війна в Україні: колективна пам'ять у світлі історії." У вересні 2009 р. в Україні відбулася конференція "Друга світова війна та (пере-)творення історичної пам'яті в сучасній Україні," на якій виступили наукові співробітники КІУСу Богдан Клід, Микола Сорока та Сергій Ціпко.

Важливою частиною академічної діяльності КІУСу була участь у щорічних

конгресах Американської асоціації з розвитку славістики (AAASS, перейменованої у 2010 р. на Асоціацію славістичних, східноєвропейських та євразійських студій [ASEEES]) та конференціях Канадської асоціації славістів (CAS), де науковці Інституту організовували та брали участь у панельних дискусіях.

Зосередження уваги на Голодоморі

Канадський інститут українських студій активно займався спонсорством та організацією конференцій і дискусій, приділяючи особливу увагу Голодомору 1932–33 років в Україні. З 1998 р. офіс Інституту в Торонто регулярно проводить щорічні академічні лекції в рамках Комітету вшанування пам'яті жертв голоду-геноциду при відділі Конгресу Українців Канади в Торонто. Ці лекції відбуваються за співучасті Програми вивчення історії України ім. Петра Яцика Торонтського університету та Центру російських і східноєвропейських досліджень. Серію відкрив Джеймс Мейс, піонер дослідження Голодомору, 5 жовтня 1998 р. Згодом у цій серії виступали відомі науковці, такі як Террі Мартін з Гарвардського університету, Гіроакі Куромія з Університету Індіани, Роман Сербин з Університету Квебеку в Монреалі, Олександр Мотиль та Алекс Хінтон з Ратгерського університету, Андреа Граціозі з Неаполітанського університету, Олег Воловина з Університету Північної Кароліни в Чапел-Хілл та Норман Наймарк зі Стенфордського університету.

Спонсорство конференцій та лекцій про Голодомор не обмежувалося лише Торонто. В листопаді 2003 р., відзначаючи сімдесяті роковини цієї трагедії, КУС взяв на себе ініціативу ознайомити науковців та громадськість Північної Америки з новими значущими дослідженнями і джерелами, організувавши та частково фінансуючи серію лекцій трьох вчених з Києва на різних наукових та громадських заходах у Едмонтоні, Вінніпезі та Торонто. Олексій Гарань зосередився на аналізі різних інтерпретацій Голодомору серед українських політичних угруповань. Юрій Шаповал обговорив нові архівні знахідки в Україні та їхнє значення для розуміння природи голоду. У своїй доповіді “Український голод 1933 р.: джерела та публікації” Геннадій Боряк зробив детальний огляд документальних публікацій про Голодомор та інших релевантних джерел. Через шість років, у листопаді 2009 р., визнаний італійський експерт з питань радянської держави та її політики щодо селянства Граціозі виступив з лекцією в Едмонтоні на тему “Голодомор і радянські голоди 1931–33 років.”

У 2012 р. КУС відзначив вісімдесяті роковини Голодомору-геноциду 1932–33 років, видавши “Читанку Голодомору” (*Holodomor Reader*) – перший англomовний комплексний довідник про цю трагедію українського народу. Ця читанка була розроблена як ресурс для викладачів, студентів та всіх, хто прагне глибше зрозуміти Радянський Союз, сталінізм, Україну та геноцид. Упорядкована Богданом Клідом та Олександром Мотилем, з передмовою, вона вклю-

чає широкий спектр матеріалів про Голодомор, багато з яких були перекладені спеціально для цього видання.

Крім того, КІУС завершив переговори про створення Дослідницько-освітнього консорціуму з вивчення Голодомору (*HREC*), що стало можливим завдяки значній пожертві в розмірі 1 062 000 доларів США від Фондації родини Темертей (Торонто). Робота HREC зосереджується на двох основних напрямках: дослідження та освіта. Директори проєкту Богдан Клід та Андрій Макух проводять дослідження про Голодомор та займаються їхньою популяризацією, співпрацюючи з науковцями, університетами, аналітичними центрами, організаціями та бібліотеками як на Заході, так і в Україні. Освітній відділ HREC під керівництвом Валентини Курилів розробляє та розповсюджує авторитетні освітні ресурси про Голодомор для студентів, викладачів, шкіл, шкільних рад та інших освітніх установ, а також проводить постійну просвітницьку роботу для інтеграції теми голоду-геноциду в шкільні навчальні програми.

Провідний центр досліджень української історії

До початку 1990-х років, Канадський інститут українських студій виріс у провідний західний центр для вивчення української історії. Це стало можливим не тільки завдяки організації та участі в наукових конференціях, але й через створення низки важливих центрів та проєктів. Одним із ключових досягнень стало відкриття Центру українських історичних досліджень ім. Петра Яцика у 1989 р., створеного завдяки пожертві великого розміру від Петра Яцика, відомого мецената і благодійника. Цей внесок був подвоєний урядом провінції Альберта, забезпечивши істотну фінансову підтримку Центру. Франк Сисин, визнаний фахівець з ранньомодерної історії України, був призначений директором Центру.

Одним з найамбітніших проєктів Центру Яцика став переклад на англійську мову монументальної “Історії України-Руси” Михайла Грушевського, яка вперше була опублікована українською мовою у десяти томах між 1898 і 1937 рр.²² Ця робота знову стала популярною в Україні після проголошення незалежності. У 1990-х рр. “Історія України-Руси” була перевидана в Києві Інститутом української археографії Національної академії наук України за підтримки Центру Яцика, а в 2010 р. у Львові був виданий індекс до всіх томів.²³

²² Frank Sysyn, “Mykhailo Hrushevsky and the History of Ukraine-Rus’,” accessed November 21, 2023, <https://www.ualberta.ca/canadian-institute-of-ukrainian-studies/centres-and-programs/jacyk-centre/hrushevsky-translation-project/about-the-htp.html>.

²³ М. С. Грушевський, *Історія України-Руси*, 11 т., 12 кн. під ред. П. С. Сохань (голова) та ін. (Київ: Наукова думка, 1991); М. С. Грушевський, *Історія України-Руси. Географічний та етнічний показчик*, під ред. Я. Р. Дашкевич; упоряд. І. Б. Сочиляс, Н. В. Халак (Львів: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; Канадський інститут українських студій Альбертського університету; Центр досліджень історії України ім. Петра Яцика, 2010).

Процес перекладу та редагування “Історії” виявився складним завданням, що вимагав перевірки і оновлення тисяч виносів та звернення до джерел різними мовами, включаючи грецьку, іврит, арабську та латину. Також було потрібно укласти бібліографію для всіх томів і оновити важливу літературу та підготувати вступні статті, що описували науковий контекст кожного тому. Над перекладацьким проєктом працювали численні науковці, редактори та перекладачі, як в офісах КІУСу в Торонто та Едмонтоні, так і поза їх межами.

Проєкт перекладу творів Грушевського отримав фінансування від Національного фонду гуманітарних наук США, Канадської фундації українських студій, Українсько-канадської фундації ім. Тараса Шевченка, а також від ряду приватних осіб та інституцій, які зробили значні пожертви та спонсорували окремі томи.

З моменту випуску нових томів “Історії України” Михайла Грушевського, КІУС активно представляв ці видання академічній та українській громадськості. Презентації книг проводилися у провідних академічних центрах, включно з Гарвардським університетом, Колумбійським університетом, університетами Альберти та Торонто, а також на щорічних з’їздах Американської асоціації славістів (AAACC/ASEEES) та конференціях Канадської асоціації славістів (КАС). Велику роль відігравали також презентації, організовані українськими громадами в Північній Америці та у будівлі парламенту в Оттаві.

З 1992 по 2012 р. Канадський інститут українських студій досяг значного успіху, переклавши, відредагувавши та опублікувавши сім томів “Історії України” Михайла Грушевського.²⁴ Ця велика робота значно підвищила міжнародний авторитет Інституту. Особливо помітними стали випуски 7-го та 8-го томів.²⁵ Під час їхніх презентацій відомі історики, як Пол Бушкович з Єльського університету та Ненсі Шилдс Колманн зі Стенфордського університету, відзначили важливість проєкту та роль КІУС у просуванні українських студій в їхніх університетах, підкреслюючи центральне місце Інституту в цій галузі. КІУС, як координатор одного з найважливіших сучасних проєктів в українській історичній науці, став ключовим міжнародним центром для науковців. Видатний внесок науковців КІУСу, зокрема Франка Сисина та Сергія Плохія, особливо їхні ерудовані передмови до томів, засвідчили наукові досягнення Інституту перед світовою академічною спільнотою.

Паралельно з роботою над “Історією України” Грушевського, Центр ім. Яцика спонсорував серію англійських монографій та українських перекладів за-

²⁴ Hrushevsky, *History of Ukraine-Rus'*.

²⁵ Mykhailo Hrushevsky, *History of Ukraine-Rus'*, ed. Serhii Plokhyy, Frank E. Sysyn, and Uliana Pasicznyk, trans. Bohdan Struminski, vol. 7: *The Cossack Age to 1625* (Edmonton-Toronto: CIUS Press, 1999); Mykhailo Hrushevsky, *History of Ukraine-Rus'*, ed. Frank E. Sysyn and Myroslav Yurkevich, trans. Marta D. Olynyk, vol. 8 (Edmonton-Toronto: CIUS Press, 2002).

хідних праць з української історії. Серія “Українська історіографія на Заході” була опублікована у співпраці з науковими установами в Україні. Вона включала “Історичні есе” Івана Лисяка-Рудницького (1994), відредаговані Ярославом Грицаком²⁶, моєї монографії “Російський централізм та українська автономія: ліквідація Гетьманщини, 1760–1830” (1998; *Russian Centralism and Ukrainian Autonomy: Imperial Absorption of the Hetmanate, 1760s-1830s* [1986])²⁷, перероблений переклад монографії Сергія Плохія “Козацтво і релігія в ранньомодерній Україні” (2006; *The Cossacks and Religion in Early Modern Ukraine* [2002]) – “Наливайкова віра” (2006).²⁸

Першою книгою англomовної монографічної серії стала книжка Ігоря Шевченка “Україна між Сходом і Заходом: нариси з історії культури до початку XVIII століття” (*Ukraine Between East and West: Essays on Cultural History to the Early Eighteenth Century*, 1996), її друге, перероблене видання (2009) та український переклад, який вийшов у Львові (2001, 2014).²⁹ Серед інших англomовних книг цієї серії, виданих під час мого директорства, – “Добровільне братство: братства мирян у ранньомодерній Україні” Ярослава Ісаєвича (2006; *Voluntary Brotherhood: Confraternities of Laymen in Early Modern Ukraine*)³⁰; Василя Кучабського “Західна Україна в конфлікті з Польщею та більшовизмом, 1918–1920” (2009; *Western Ukraine in Conflict with Poland and Bolshevism, 1918–1920*), перекладена з німецької Ґасом Фаґаном³¹; а також моя “Творення України: Дослідження політичної культури, історичного наративу та ідентичності” (2011; *Making Ukraine: Studies on Political Culture, Historical Narrative, and Identity*).³²

Крім того, репутація КІУСу в дослідженні історії ще більше зміцнилася зі створенням Програми дослідження української церкви в 1994 р., ініційованої Богданом Боцюрківим. Програма, перейменована на Дослідницьку програму

²⁶ І. Лисяк-Рудницький, *Історичні есе*, у 2 т., пер. з англ. М. Бадік, У. Гавришків, Я. Грицака, А. Дешиці, Г. Киван, Е. Панкєєвої (Київ: Основи, 1994); І. Лисяк-Рудницький, *Історичні есе*, у 2 т., видання 2-ге (Київ: Дух і Літера, 2019).

²⁷ Zenon E. Kohut, *Russian Centralism and Ukrainian Autonomy: Imperial Absorption of the Hetmanate, 1760s–1830s* (Cambridge: Harvard University Press for the Harvard Ukrainian Research Institute, 1988); Зенон Коґут, *Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760–1830* (Київ: Основи, 1996).

²⁸ Serhii Plokhyy, *The Cossacks and Religion in Early Modern Ukraine* (New York: Oxford University Press, 2001); Сергій Плохій, *Наливайкова віра: козацтво та релігія в ранньомодерній Україні* (Київ: Критика, 2005).

²⁹ Див. посилання 2.

³⁰ Iaroslav Isaievych, *Voluntary Brotherhood: Confraternities of Laymen in Early Modern Ukraine* (Edmonton-Toronto: CIUS Press, 2006).

³¹ Vasyl Kuchabsky, *Western Ukraine in Conflict with Poland and Bolshevism, 1918–1920* (Edmonton-Toronto: CIUS Press, 2009).

³² Zenon E. Kohut, *Making Ukraine: Studies on Political Culture, Historical Narrative, and Identity* (Edmonton-Toronto: CIUS Press, 2010).

релігії та культури, займалася вивченням історії та сучасного стану українських церков, зокрема в Канаді. Під керівництвом Сергія Плохія програма проводила незалежні дослідження та сприяла публікації досліджень у цій сфері. Серед публікацій програми були “Українська греко-католицька церква і радянська держава, 1939–1950” Боцюрківа (1996; *The Ukrainian Greek Catholic Church and the Soviet State, 1939–1950*; український переклад вийшов у 2005 р.)³³, “Християнська етика в Україні: спадщина Андрея Шептицького” Андрія Кравчука (1997; *Christian Ethics in Ukraine: The Legacy of Andrei Sheptytsky*)³⁴ та матеріали Першого Всеукраїнського Собору Української Автокефальної Православної Церкви, 1921 р. (вийшла українською мовою у 1999 р.)³⁵. Програма також започаткувала серію “Дослідження з церковної історії,” в рамках якої вийшла “Між Києвом і Константинополем: Олександр Лотоцький і пошуки української автокефалії” Андрея Партикевича (1998; *Between Kyiv and Constantinople: Oleksander Lototsky and the Quest for Ukrainian Autocephaly*).³⁶

Репутація КІУСу значною мірою базується на науковому доробку та контактах його співробітників. Інститут активно заохочував наукові дослідження своїх працівників і підтримував участь у спільних проектах. Наприклад, співробітники КІУСу зробили вагомий внесок у спеціальний випуск наукового журналу “Jewish History,” присвяченому періоду Хмельниччини (*Jewish History*, том 17, 2003 рік). Іншим важливим досягненням була публікація монографії Сергія Плохія “Козаки і релігія в ранньомодерній Україні,” яка вийшла у видавництві Оксфордського університету в 2001 р.³⁷ Істориків з КІУСу запрошували читати лекції та проводити курси в таких провідних університетах, як Гарвардський, Стенфордський, Єльський та Колумбійський. Вони також отримували престижні стипендії від Канадської дослідницької ради соціальних і гуманітарних наук, Інституту Кеннана, Фонду Гумбольдта та Українського наукового інституту в Гарварді. Крім того, серед них були лауреати премії ім. Гордіна Каплана за видатні досягнення в науці. Сильна позиція КІУС у галузі української історії відіграла важливу роль у визнанні університетом Альберти його досягнень у галузі українознавства у 1998 р. та в нових напрямках досліджень у централь-но- та східноєвропейських студіях у 2001 р.

³³ Vociurkiw, *The Ukrainian Greek Catholic Church*.

³⁴ Andrii Krawchuk, *Christian Social Ethics in Ukraine: The Legacy of Andrei Sheptytsky* (Edmonton-Toronto: CIUS Press, 1997).

³⁵ *Перший Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ 14—30 жовтня 1921 року. Документи і матеріали* (Київ-Львів: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; Канадський інститут українських студій Альбертського університету, 1999).

³⁶ Andre Partykevich, *Between Kyiv and Constantinople: Oleksander Lototsky and the Quest for Ukrainian Autocephaly* (Edmonton-Toronto: CIUS Press, 1998).

³⁷ Plochy, *The Cossacks and Religion in Early Modern Ukraine*.

2. Збереження спадщини

Канадський інститут українських студій постав у результаті канадського досвіду українців. До середини 1970-х рр. українська громада Канади, проживши там уже кілька поколінь, активно включалася в політику, бізнес та науку країни. Однак було відчутно, що українська спадщина потребувала більшої підтримки і визнання. КІУС був створений, частково, щоб відповісти на цю потребу, надавши необхідні інтелектуальні ресурси для підтримки українсько-канадської спадщини.

Для збереження і розвитку української мови та культури в Канаді, КІУС вжив заходів, спрямованих на підтримку українських громад. Це включало розробку мовних програм, освітніх методик, підручників, монографій, а також організацію публічних лекцій та конференцій. Методичний центр української мови (МЦУМ; Ukrainian Language Education Centre, ULEC) та його попередник, Ресурсний центр української мови (РЦУМ; Ukrainian Language Resource Centre [ULRC]) при КІУСі, були створені як інструменти для виконання цієї місії і слугували як ресурс для Української двомовної програми, що є невід'ємною частиною шкільної системи Альберти з 1976 р.

У 1979 р. був створений Ресурсний центр української мови, який очолювала Оленка Білаш. У 1987 р., завдяки щедрій пожертві Українського професійно-ділового товариства Едмонтону (Ukrainian Canadian Professional and Business Association), яку уряд Альберти компенсував у співвідношенні два до одного, було створено Методичний центр української мови з розширеним мандатом. Енн Біско була першим координатором діяльності МЦУМ, а з 1989 р. директором центру стала Маруся К. Петришин.

Основним завданням МЦУМ була розробка та виготовлення навчальних матеріалів для Української двомовної програми, а також ініціювання, координація та участь у спільній розробці навчальних ресурсів з Міністерством освіти Альберти, шкільними радами та іншими освітянськими організаціями. Оленка Білаш заснувала бібліотеку ресурсів з української мови при КІУС у 1977 р., яка спочатку служила сховищем друкованих матеріалів для викладання української мови, але згодом була розширена аудіовізуальними матеріалами та періодичними виданнями. Бібліотека обслуговувала користувачів по всій Північній Америці, і її фонд зріс з 3 000 до 7 000 позицій.

Основним проєктом МЦУМ протягом останніх двох десятиліть стала розробка та публікація серії “Нова: розвиток української мови” (*Nova: A Ukrainian Language Development*) для канадських школярів від першого до шостого класу.³⁸ Програма “Нова” була розроблена так, щоб діти вчилися мові через

³⁸ “Nova,” accessed November 21, 2023, <https://www.ualberta.ca/canadian-institute-of-ukrainian-studies/centres-and-programs/ulec/resources/ulec-publications/nova-program/nova-for-grade-5.html>.

різноманітні інтерактивні види діяльності: слухали, бачили, ставили театральні вистави, розмовляли, читали та писали, використовуючи лексику та концепції, розроблені в кожному навчальному модулі. Навчальні ресурси, що супроводжують програму, включали діалоги, вправи на повторення, ігрові дошки, книжки з розповідями, вірші та ребуси. Спочатку розроблена для двомовних шкіл Альберти, програма “Нова” широко використовувалася в двомовних програмах, програмах вивчення другої мови та в українських суботніх школах по всій Канаді та за її межами. До 2012 р. МЦУМ завершив розробку серії “Нова” та опублікував всі її матеріали для 1–6-го класів.

Окрім серії “Нова,” МЦУМ видавав широкий спектр інших навчальних та методичних матеріалів для викладання та вивчення української мови у початковій та середній школі. Наприклад, у серпні 1995 р. МЦУМ опублікував “Срібні нитки” Марші Скрипуч, український переклад її книги *Silver Threads* з ілюстраціями Михайла Марченка, виданий видавництвом “Penguin Books.”³⁹ Також були видані дві унікальні книги для підлітків, які не є дуже охочими читачами: українські переклади цікавих, малолексичних книжок канадських авторів Мартина Годфрі та Пола Кроппа “Шалена ніч” і “Втеча,” остання з кольоровими ілюстраціями, наданими київським журналом “Соняшник.”

Щоб задовільнити потреби професійного розвитку вчителів української мови, МЦУМ розробив, виступив співорганізатором і взяв участь у низці семінарів, тренінгів та конференцій. У короткому підсумку можна навести лише деякі репрезентативні приклади. Протягом 1995–96 навчального р. МЦУМ організував п'ятиденний літній інститут з розробки ресурсів, де було проведено курс для вчителів української як другої мови “Підвищення кваліфікації викладачів мов спадщини та вчителів другої мови: Розробка та адаптація навчально-методичних ресурсів” (*Professional Development for Heritage Language Instructors and Second Language Teachers: Development and Adaptation of Curriculum Resources*). У 1995 р. МЦУМ спонсорував триденний семінар з читання, проведений Білаш для вчителів української мови; а протягом 1996–97 навчального р. МЦУМ спонсорував п'ятиденний літній інститут з методики викладання в початковій українській двомовній школі.

Однією зі сміливих ініціатив МЦУМ було заснування Асоціації консорціуму “Український освітній інтернет-портал” (*Ukrainian Knowledge Internet Portal Consortium Association*) та запуск 13 лютого 2004 р. нового освітнього веб-сайту oomRoom.ca. Цей проєкт, розроблений англійською та українською мовами для дітей, які вивчають українську мову та культуру від дитячого садка до дванадцятого класу, був першим у своєму роді в Канаді. Із запуском oomRoom.ca учні та вчителі отримали негайний і постійний доступ до безпрецедентної

³⁹ Marsha Forchuk Skrypuch and Michael Martchenko (ils.), *Silver Threads* (New York: Viking Penguin, 2004).

раніше кількості практичних навчальних матеріалів з української мови. Для підтримки та розвитку освітньої місії, був розроблений динамічний та сучасний веб-сайт. Цей сайт створений таким чином, щоб постійно оновлюватися та розширюватися з включенням нових навчальних ресурсів, інструментів та стратегій для навчання.

В період з 2004 по 2008 р. Український освітній інтернет-портал (УОІП) працював за контрактом з Міністерством освіти Альберти над п'ятьма стратегічними навчальними проєктами. До 2008 р. ці проєкти, включаючи сценарії, затвердження, розкадровки, аудіозаписи та ілюстрації, були завершені та завантажені на портал. Однак, після закінчення контракту з Міністерством, проєкт втратив підтримку, і співробітники залишили його. Фундація Альберти для Українського освітнього товариства (*Alberta Foundation for Ukrainian Education Society*) створила фонд для УОІП на суму \$25,000, але через брак фінансування та персоналу, УОІП припинив свою діяльність у 2012 р.

МЦУМ ініціював проєкти та випускав матеріали, присвячені Голодомору. Під керівництвом центру було створено Альбертську філію Національного комітету з вивчення Голодомору. Комітет опікувався виданням навчальних матеріалів та реалізовував ініціативи, пов'язані з Голодомором, як-от проголошення останньої п'ятниці листопада Днем пам'яті жертв Голодомору в окрузі католицьких шкіл Едмонтону. Валентина Курилів, розробниця матеріалів і викладачка-спеціалістка з Голодомору, виступила з доповідями на з'їзді вчителів метрополії Едмонтону в березні 2012 р. про те, як найбільш ефективно викладати про Голодомор у школах. МЦУМ розпочав підготовку до друку другого видання навчальних матеріалів, щоб забезпечити учнів Альберти високоякісними навчальними матеріалами про Голодомор як частину навчальних програм провінції. У 2013 р. цей проєкт став основою освітнього компоненту Дослідно-освітнього консорціуму із вивчення Голодомору (Holodomor Research and Education Consortium, HREC) при КІУСі.

Українсько-канадська програма

Канадський інститут українських студій, крім розвитку мовних та навчальних програм, займався збереженням та документуванням українського досвіду в Канаді. В рамках цієї діяльності була започаткована програма вивчення українських поселень та громадського життя. Офіційно ця програма, відома як Українсько-канадська програма (УКП), була створена як окремий підрозділ у 1992 р. і до 2000 р. нею керувала Френсіс Свіріпа. Після цього Андрій Макух став координатором з досліджень, а Ярс Балан відповідав за адміністрування та зв'язки з громадськістю.

У 2006 р. Пітер та Доріс Кулі зробили пожертву в розмірі 100 000 доларів для створення Ініціативи з вивчення діаспори в рамках УКП. У 2007 р. вони

знову пожертвували, цього разу \$900,000, для підтримки УКП, яка невдовзі була перейменована на Центр українсько-канадських студій ім. Кулів (ЦУКСК; Kule Ukrainian Canadian Studies Centre). З 1991 р. УКП була головним партнером Еко-музею “Kalyna Country” в Альберті, де Ярс Балан, як виконавчий директор, займався дослідженням та промоцією знань про українські поселення у Східній та Центральній Альберті.

УКП також взяла участь у різноманітних ініціативах, включаючи підготовку музейних експозицій, документальних фільмів, публічних лекцій, консультацій щодо книг та участь у етнічних та мультикультурних форумах. УКП реалізувала низку значущих архівних проєктів. Усі українські газети, що виходили в Канаді, були мікрофільмовані, що дозволило науковцям отримати доступ до них через університетські бібліотеки. Крім того, УКП підтримувала місцеві та національні архіви у придбанні та каталогізації колекцій видатних українців та українських організацій.

Основним проєктом Центру Кулів було дослідження канадської преси 1924–39 років на тему України та створення тематичних файлів для науковців, студентів та дослідників. Ярс Балан зібрав значні матеріали про Голодомор, опубліковані в канадських газетах у 1932–34 рр., і передав їх Едвіну Шноре, який пише докторську дисертацію в Латвійському університеті про те, як західні ЗМІ висвітлювали український голод, та Канадському музею прав людини у Вінніпезі для “канадізування” презентації про Голодомор. Також були розроблені файли на такі теми, як жінки, ліві, націоналісти, мистецтво, українсько-єврейські, українсько-польські та українсько-аборигенні відносини, доступні для всіх зацікавлених.

Протягом багатьох років Центр Кулів, який є частиною КІУСу, організував численні національні конференції, присвячені українцям у Канаді. Учасники конференцій дискутували різні аспекти досвіду українців, включаючи релігійні традиції, культурне самовираження та громадське життя. Однією з таких конференцій була “Зшиваючи культурні кордони: порівняння українського досвіду в Канаді та Сполучених Штатах” (*Cross-Stitching Cultural Borders: Comparing Ukrainian Experience in Canada and the United States*), що відбулася у жовтні 1998 р. Ця конференція представила оригінальні дослідження від провідних міжнародних науковців та аспірантів, які спеціалізуються на українсько-канадських та українсько-американських студіях.

У листопаді 2005 р. УКП успішно провела конференцію “Козаки-ковбої: український досвід в Альберті” в Альбертському університеті, а в 2011 р. відбулася конференція “Перетворюючись на канадців: українці в Канаді під час Другої світової війни” в Вінніпезі, де було представлено одинадцять доповідей про вплив Другої світової війни на українську громаду в Канаді.

Видавництво *CIUS Press*, яке є частиною Канадського інституту українських студій (КІУС), опублікувало велику кількість значущих видань, що охоплюють широкий спектр тем, пов'язаних з українським життям в Канаді. Ці видання включають збірки матеріалів конференцій, новаторські монографії та дослідницькі звіти, що досліджують різні аспекти української діаспори.

Серед найбільш значущих видань *CIUS Press* є “Політика мультикультуралізму: українсько-канадські спогади” (*The Politics of Multiculturalism: A Ukrainian-Canadian Memoir*) Манолія Лупула, який був першим директором КІУСу.⁴⁰ Ця книга є важливим джерелом для розуміння ролі української громади у формуванні мультикультурного суспільства в Канаді.

Ще одним важливим виданням є “Ключ журавлів,” довго неопублікований роман Зигмунда Бичинського, який був українським євангельським пастором, редактором газети та журналістом. Цей роман розповідає про життя українських поселенців-першопрохідців у Саскачевані, відображаючи їхні виклики та досягнення на новій землі.

У 2004 р. КІУС зробив важливий крок у розвитку своєї комунікаційної стратегії, започаткувавши щоквартальний електронний бюлетень “Польові нотатки з Української Канади” (*Field Notes from Ukrainian Canada*).⁴¹ Цей бюлетень став інформативним електронним джерелом, що висвітлює дослідження, публікації та події, які стосуються українсько-канадських студій.

Важливість “Польових нотаток з Української Канади” полягає не лише в тому, що вони є цінним інформаційним ресурсом для науковців, студентів та всіх, хто цікавиться українською культурою та історією в Канаді, але й у тому, що вони служать важливим інструментом просвітницької роботи серед ширшої громади. Завдяки надсиланню бюлетеня понад п'ятистам передплатникам, його вплив та досягнення значно розширюються, дозволяючи залучити більшу аудиторію до розуміння та оцінки українсько-канадської спадщини.

Основним проєктом Українсько-канадської програми і Центру Кулів була підготовка багатотомної інтерпретаційної історії українців у Канаді. Перший том, який є детальним дослідженням Ореста Мартиновича про перші роки (1891–1924) поселення українців у Канаді, був опублікований видавництвом *CIUS Press* у 1991 р.⁴² Мартинович також автор другого об'ємного тому, який присвячений українсько-канадському досвіду 1924–39 років, розвитку української етнопонаціональної ідентичності та еволюції громадських інституцій. До

⁴⁰ Manoly R. Lupul, *The Politics of Multiculturalism: A Ukrainian-Canadian Memoir* (Edmonton-Toronto: CIUS Press, 2005).

⁴¹ “Field Notes from Ukrainian Canada,” *CIUS-Archives*, accessed November 21, 2023, <https://cius-archives.ca/collections/show/109>.

⁴² Orest Martynowych, *Ukrainians in Canada: The Formative Period, 1891–1924* (Edmonton-Toronto: CIUS Press, 1991).

2012 р. рукопис книги перебував на стадії редагування з допомогою співробітників Центру Кулів і був опублікований у видавництві CIUS Press у 2016 р. (через чотири роки після того, як я закінчив своє директорство).⁴³

Важливим напрямком роботи Центру стала Ініціатива з вивчення української діаспори (ІУД), започаткована восени 2006 р. Ця ініціатива мала на меті генерувати дослідження, які могли б бути корисними для порівняльного аналізу історії українців у Канаді та інших українських діаспорних громад світу. Сергій Ціпко, координатор ІУД, займався збором та поширенням інформації про сучасну українську імміграцію за кордоном, випускаючи електронний інформаційний бюлетень “Українці за кордоном: новини та погляди” (*Ukrainians Abroad: News and Views*)⁴⁴, який став важливим джерелом інформації та аналізу у цій галузі.

Документування та збереження сакральної культури

У липні 2007 р. Сергій Плохій був призначений професором історії України імені Михайла Грушевського в Гарвардському університеті. Паралельно, Іван-Павло Химка, професор української та східноєвропейської історії в Альбертському університеті, став новим директором Програми з релігії та культури. Під його керівництвом програма зосередилася на українському сакральному мистецтві, архітектурі та музиці. Однією з ключових подій під його керівництвом стала конференція “Східні християни в Габсбурзькій монархії” 10–12 вересня 2009 р., організована спільно з Інститутом австрійських та центральноєвропейських студій ім. Вірта.

Під керівництвом Івана-Павла Химки основний акцент Програми з релігії та культури було змінено на збереження культурної спадщини. Українські церкви та пов'язані з ними пам'ятки у канадських преріях опинилися під загрозою нападу, зокрема через вандалізм та нездатність їхніх невеликих і старіючих громад підтримувати їх у належному стані.

У відповідь на ці виклики, у 2008 р. Химка започаткував проєкт “Святиня: проєкт документації духовної спадщини” (*Sanctuary: The Spiritual Heritage Documentation Project*). Метою проєкту було створення якомога більш повної цифрової бази даних шляхом оцифрування існуючих записів, включаючи старі фотографії, картини, відео, що знаходяться в церковному, громадському чи приватному володінні. Ця база даних буде розміщена в Альбертському університеті.

Проєкт також передбачав систематичне та всебічне документування

⁴³ Orest Martynowych, *Ukrainians in Canada: The Interwar Years*, vol. 1: Social Structure, Religious Institutions and Mass Organizations (Edmonton-Toronto: CIUS Press, 2016).

⁴⁴ “Ukrainians Abroad: News and Views Newsletter Releases,” *CIUS-Archives*, accessed November 21, 2023, <https://cius-archives.ca/items/show/143>.

екстер'єрів та інтер'єрів усіх українсько-канадських церков у провінціях прерій, включаючи їхні твори мистецтва, церковний посуд, меблі, хоругви, облачення, дзвіниці, цвинтарі, надгробки та каплиці. Ця ініціатива мала на меті збереження української релігійної та культурної спадщини в Канаді, забезпечуючи, щоб цінні артефакти та інформація про них були доступні для майбутніх поколінь.

Команда проєкту "Святиня," під керівництвом Івана-Павла Химки, Френсіса Свіріпи та згодом Наталії Кононенко, провела значну роботу з документування українських церков та цвинтарів в Канаді. У 2009 р. вони сфотографували всі українські католицькі, українські православні та російські православні церкви на південь і захід від Едмонтону. Робота включала фотографування екстер'єрів та інтер'єрів церков, оздоблення, ікон, фресок та надгробків. В результаті цієї роботи до бази даних проєкту було внесено майже п'ять тисяч фотографій церков та цвинтарів з різних місцевостей Альберти: Блаффтон, Калмар, Карвел, Чергілл, Дрейтон-Веллі, Едсон, Горен, Ледук, Манлі, Ніску, Оновой, Парк-Корт, Пайджон-Лейк, Рочфорт-Бридж, Себа-Біч, Торсбі та Уайлдвуд. Продовжуючи свою роботу в 2010 та 2011 рр., команда здійснила фотографування українських церков та цвинтарів по всій Альберті, включно з регіоном Країни Ріки Миру. Влітку 2011 р. проєкт "Святиня" охопив понад сто українських церков у Альберті та Саскачевані. Ця робота стала важливим кроком у збереженні української релігійної та культурної спадщини в Канаді, забезпечуючи, щоб важливі культурні та історичні артефакти були задокументовані та збережені для майбутніх поколінь.

3. Сприяння розвитку українських студій в Україні та Росії

Під час мого директорства в Канадському інституті українських студій, а також після нього, одним з основних напрямків діяльності було сприяння українським студіям в Україні. З 1992 по 2012 р. Інститут активно впливав на розвиток українознавства в Україні, ініціюючи офіційні зв'язки та надаючи фінансову підтримку численним академічним установам.

У липні 1993 р. відбула важлива подія в рамках співпраці КІУСу з українськими науковими установами. Разом з Петром Стельмахом, щедрим донором КІУСу, я відвідав Львів з метою заснування Інституту історичних досліджень (ІІД) при Львівському національному університеті. Ця подія стала значним кроком у розвитку академічних зв'язків між Канадою та Україною та сприяло підтримці українських студій в Україні.

КІУС також надає постійну підтримку кільком дослідницьким проєктам і публікаціям Інституту українознавства ім. Івана Крип'якевича Національної академії наук України у Львові. Особливо тісні робочі стосунки були налагоджені

в Києві з Інститутом української археографії та джерелознавства ім. Михайла Грушевського НАН України. Цей Інститут був залучений до бібліографічних досліджень для проєкту “Переклад Грушевського” та проєкту з видання повного зібрання творів великого історика, який підтримувався Центром ім. Петра Яцика. КІУС також надавав Інституту ґранти для збору та опису архівів в Україні та Польщі. Ця діяльність відіграла важливу роль у підтримці та розвитку українознавчих досліджень в Україні, сприяючи науковому обміну та збереженню культурної спадщини.

Інститут налагодив тісні зв'язки з групою українських науковців, які прагнули впроваджувати передову західну методологію, зокрема постмодерністські підходи. Ці науковці об'єдналися в Асоціацію дослідників Центрально-Східної Європи. КІУС надавав підтримку Асоціації, зокрема фінансуючи часопис “Український гуманітарний огляд.” Крім того, Інститут надавав дослідницькі ґранти окремим науковцям для підтримки їхньої роботи.

Хоча КІУС не мав офіційних зв'язків з Інститутом історії України Національної академії наук України в Києві, він підтримав деякі з їхніх проєктів, зокрема ті, що стосуються історії козацької України, Української революції 1917–21 років та України в 1920–30-х рр. КІУС також надавав стипендії студентам старших курсів з різних провідних університетів України, включаючи Львівський, Чернівецький, Харківський та Києво-Могилянську академію, сприяючи таким чином розвитку академічного потенціалу молодих дослідників.

Розвиток українських студій в Україні був ключовим напрямком діяльності Програми ім. Ковальських. Ця програма була започаткована в березні 1999 р. в посольстві Канади в Києві та невдовзі призвела до створення Східного інституту українознавства ім. Ковальських (СІУ) при Харківському національному університеті. Під керівництвом Володимира Кравченка, СІУ став основною платформою для розвитку східноукраїнських студій, активно займаючись дослідницькою та видавничою діяльністю в областях локальної історії, етнографії та літературознавства. Ця ініціатива сприяла поглибленому вивченню регіональних особливостей і культурного різноманіття Східної України. У 2000 р. програма отримала додаткове розширення завдяки створенню філії СІУ у Запорізькому національному університеті. Це дозволило розширити науковий спектр та посилити вплив програми, забезпечуючи ще більші можливості для досліджень та освітньої діяльності у сфері українознавства на сході України.

Заснування та діяльність Східного інституту відіграли ключову роль у відродженні української національної ідеї в одному з найбільш зрусифікованих та радянізованих регіонів України. Основним завданням СІУ було не лише просування сучасних українознавчих досліджень українською мовою, але й інтеграція цих досліджень із західними гуманітарними науками. Одним з ключових

аспектів діяльності СІУ була дерадянiзація, яка включала не тільки зміну теоретичної основи українських студій, але й перехід до практичного функціонування цих студій у відповідності до принципів відкритого суспільства.

Діяльність Східного інституту була спрямована не лише на оновлення і модернізацію українських студій, але й на відродження національної свідомості та самоідентифікації серед населення східних регіонів України. Одним з перших кроків у науковій діяльності СІУ було створення інформаційних ресурсів, які могли б сприяти розвитку українознавства в регіоні. Це включало укладання і видання бібліографічних покажчиків, довідників та академічних публікацій першоджерел. Зокрема, співробітники СІУ брали участь у створенні бібліографічних покажчиків харківської періодики, включаючи газету “Южный край” (1882–1910), що була найбільшим подібним виданням в Російській імперії.

Ініціативи Східного інституту українознавства ім. Ковальських у 2001 р. були спрямовані на глибоке дослідження та популяризацію української історії та культури. Моя співпраця з СІУ включала започаткування важливої серії “Україна в щоденниках і спогадах мандрівників.” Ця серія розпочалася з видання першого в історії українського перекладу спогадів професора Харківського університету Карла Д. фон Роммеля, що дав детальний опис його наукових подорожей Центральною та Східною Європою.⁴⁵ СІУ також опублікував спогади інших видатних особистостей, включаючи харківського поміщика Василя Абазу, професора Людвіга Генріха фон Якоба та бельгійського інженера, свідчення якого висвітлюють події в Харкові 1917 р.

Один з найважливіших археографічних проєктів СІУ включав видання шести томів вибраних творів Дмитра Багалія, відомого харківського історика та громадського діяча.⁴⁶ Інститут також опублікував український переклад “Історії України та українських козаків, а також королівств Галицького та Володимирського” Йоганна Християна фон Енгеля.⁴⁷ Видання найповнішого зібрання творів Григорія Сковороди в 2011 р. стало значним внеском у збереження та популяризацію спадщини цього видатного українського філософа та поета.⁴⁸

Крім того, СІУ ініціював українські переклади кількох важливих монографій, зокрема *magnum opus* Георгія Шевельова “Історична фонологія української мови,” яка є фундаментальним дослідженням в області мовознавства.⁴⁹ Книга Террі Мартина “Імперія національного вирівнювання. Нації та націоналізм

⁴⁵ Крістоф-Дітріх фон Роммель, *Спогади про моє життя та мій час* (Харків: Майдан, 2001).

⁴⁶ Д. І. Багалій, *Вибрані праці. Автобіографія. Ювілейні матеріали. Бібліографія*, у 6 тт. (Харків: ХГУ “НУА,” “Золоті сторінки,” 1999).

⁴⁷ Йоганн-Християн Енгель, *Історія України та українських козаків* (Харків: “Факт,” 2014).

⁴⁸ Сковорода, *Повна академічна збірка творів*.

⁴⁹ Юрій Шевельов, *Історична фонологія української мови*, пер. з англ. С. Вакуленко, А. Даниленко (Харків: Акта, 2002).

у Радянському Союзі (1923–1939 роки)⁵⁰ та праця Джона Коннеллі “Поневолений університет. Советизація вищої освіти у Східній Німеччині, Чехії та Польщі, 1945–1956” відкривають читачам нові перспективи на історію вищої освіти та політичних процесів у Центральній та Східній Європі.⁵¹ “Харківський університет на початку свого існування (1805–20 рр.)” (*Uniwersytet Charkowski w początkach swego istnienia, 1805–1820*) Людвіґа Яновського забезпечує глибокий аналіз історії одного з найстаріших університетів в Україні.⁵² Окрім видавничої діяльності, СІУ виступив спонсором проєкту зі збору аудіо- та відеоспогадів українських примусових робітників у нацистській Німеччині, які були опубліковані Харківським університетом та Харківським товариством жертв нацизму у 2008 р.

СІУ був одним із організаторів конференцій, симпозіумів та семінарів, які були присвячені різноманітним аспектам національної, етнічної та регіональної ідентичності, а також українсько-російським відносинам. До найважливіших подій належали: конференція “Історична пам’ять і самоідентифікація українського суспільства на рубежі століть” (2000), симпозіуми “Україна в сучасній російській історіографії” та “Переяславська рада 1654 р.: міфи та реальність” (обидва в 2004 р.), “Університети і нація в Російській імперії” (2005), “Феномен культури пограниччя” (2006), “Регіональні столиці України в пошуках нової ідентичності” (2006), “Усна історія в соціальних і гуманітарних науках” (2006), “У пошуках власного голосу: методологічні проблеми усної історії” (2009), “Болгарія та Україна: від євразійських імперій до Європейського Союзу” (2010).

У 2000 р. СІУ започаткував щорічний науковий конкурс з українознавства, метою якого було залучення талановитих студентів, що вивчають історію, філологію та етнологію. Щорічно розглядалось від 20 до 40 робіт, серед яких відбиралися від чотирьох до п’яти переможців.

З 1990-х років у Запоріжжі група науковців, об’єднана і очолювана до своєї передчасної смерті Анатолієм Бойком (1960–2010), активно досліджувала історію та культуру степової зони Південної України. Ця група стала фундаментом для Запорізького відділення СІУ. Основний напрямок діяльності запорізької групи полягав у джерелознавстві, що включало виявлення, аналіз та публікацію первинних джерел з історії степової України XVIII–XIX ст. Серія фундаментальних археографічних видань українською мовою, ініційованих

⁵⁰ Тері Мартин, *Імперія національного вирівнювання. Нації та націоналізм у Радянському Союзі (1923–1939 роки)* (Київ: Критика, 2013).

⁵¹ Джон Коннеллі, *Поневолений університет. Советизація вищої освіти у Східній Німеччині, Чехії та Польщі, 1945–1956*, під ред. В. В. Кравченко, Л. О. Радченко; пер. Я. В. Кравченко, Я. В. Одинець, І. Є. Склокіна (Харків: ФО-П Рибалка Д.Л., 2011).

⁵² Ludwik Janowski, *Uniwersytet Charkowski w początkach swego istnienia (1805–1820)* (Charkiw: Majdan, 2004).

Запорізьким відділенням, охоплює десять томів серії “Джерела з історії Південної України,” двадцять п’ять томів археографічної серії “Старожитності Південної України,” серію “Запорозька спадщина” та десять томів журналу “Південна Україна XVIII–XIX ст.”⁵³

Окремим напрямком діяльності Запорізької групи було вивчення усної історії степової України. Перша археографічна експедиція для збору усних джерел відбулася у селі Широке у 2000 р. До 2012 р. було проведено вісімдесят шість таких експедицій не лише у Запорізькій, але й у Дніпропетровській, Донецькій, Херсонській, Миколаївській, Одеській, Кіровоградській (нині Кропивницькій) областях та в Криму. Під час цих експедицій було опитано понад 3900 осіб, зібрано значну кількість артефактів, зокрема десятки селянських щоденників і спогадів, сотні листів, тисячі старих фотографій, а також сотні предметів старовини, включаючи вишиванки, рушники, прядки, вулики та старовинні скрині.

Батуринський проєкт

У 2001 р. була заснована Канадсько-українська археологічна експедиція, яка проводила щорічні розкопки у Батурині, колишній гетьманській столиці на лівому березі Дніпра. Проєкт фінансувався за програмою ім. Ковальських КІУСу, а я, будучи директором КІУСу, очолив цю ініціативу. Володимир Мезенцев, науковий співробітник КІУСу в Торонто, виконував ролі асоційованого керівника експедиції та виконавчого директора проєкту в Канаді.

Батуринська експедиція базувалася на історичному факультеті Чернігівського національного педагогічного університету. До 2011 р. її очолював Володимир Коваленко (1954–2016), колишній завідувач кафедри історії та археології цього університету, а зараз її керівником є Юрій Ситий, колишній асистент Коваленка.

Зазвичай у літніх розкопках у Батурині брало участь від 80 до 100 археологів, істориків та студентів з різних університетів, заповідників і музеїв України, а також з Торонто, Едмонтона та Монреалю. Після Помаранчевої революції кількість персоналу експедиції зросла до 150 осіб у 2005 р. та до 160 осіб у 2009 р., але після цього скоротилася до 60–75 учасників у 2011–12 рр.

Канадсько-українська археологічна експедиція зосереджується на розкопках залишків зруйнованих міських укріплень, гетьманських палаців, урядових будівель, церков, монастирів, помешкань козацької еліти та простих міщан, майстерень та інших споруд у Батурині. Метою є вивчення архітектури, будівельної та декоративної техніки, містобудування, розселення, соціальної структури, ремесел, міжнародної та внутрішньої торгівлі, матеріальної та

⁵³ Див., наприклад, *Описи Степової України останньої чверті XVIII – початку XIX століття*, упорядник А. Бойко (Запоріжжя, 2009). А також, “Запорізька Спадщина,” accessed November 21, 2023, <https://heritage.zp.ua/about-project>.

духовної культури, мистецтва, інтелектуальної та релігійної діяльності в столиці, особливо під час гетьманування Івана Мазепи (1687–1709). Велика увага приділяється дослідженню економічних і культурних впливів на Батурин з боку Києва, Чернігова та Центральної Європи. Мезенцев продовжує вивчати гетьманську столицю у широкому порівняльному аналізі з іншими великими українськими містами.

З 2009 р. польові дослідження в Батурині були зосереджені на місці колишньої головної резиденції гетьмана Мазепи, знищеної ще до 1700 р. На сьогодні це місце є найкраще розкопаною укріпленою садибою козацької еліти в Україні. Володимир Мезенцев, на основі археологічних та архітектурних досліджень, підготував і опублікував серію графічних і комп'ютерних реконструкцій зовнішнього вигляду триповерхового мурованого палацу Мазепи, деяких розкопаних дерев'яних споруд його вілли та головного храму столиці – Свято-Троїцького собору, включаючи їх витіюваті декоративні та геральдичні елементи. Ці дослідження мали ключове значення для реставрації цих пам'яток, яка розпочалася за указом президента Віктора Ющенка у 2007 р. У 2008 р. Воскресенську церкву, гетьманську резиденцію і канцелярію, державну скарбницю та вали Батуринської цитаделі реконструювали, використовуючи переважно археологічні дані нашої експедиції. Тисячі артефактів, виявлених експедицією, були збережені, експоновані та вивчені у місцевому археологічному музеї, заснованому у 2009 р. Відтоді туристи відвідують архітектурні пам'ятки та музеї Батурина у великій кількості – від 140 000 до 212 000 на рік.

Програма ім. Ковальських ініціювала також інші значущі проєкти. Вона співпрацювала з Національним університетом “Києво-Могилянська академія” з метою дослідження та публікації текстів XVII-XVIII століть, включаючи релігійну полеміку, дидактично-моралістичну літературу та проповіді. Одним із перших завдань було видання вибраних творів архимандрита XVII століття Інокентія Гізеля у трьох томах (2009–12 роки), які містили його проповіді, твори та дослідження про нього, видані видавництвом “Свічадо” у Львові.⁵⁴ Крім того, Програма ім. Ковальських підтримала видання трьох важливих журналів: “Схід/Захід” у Харкові, “Київська Академія” у Києві та “Кур'єр Кривбасу” – єдиний україномовний літературний журнал у Криворізькому регіоні.

У той час, коли Програма ім. Ковальських у Харкові та Запоріжжі фокусувалася на Центральній, Південній та Східній Україні, у жовтні 2009 р. у Львові стартувала нова ініціатива, зосереджена на Західній Україні – Програма з дослідження сучасної української історії ім. Петра Яцика. Її очолив Ярослав Грицак, професор історії Львівського національного університету ім. Івана Франка та Українського католицького університету. Частина діяльності цієї програми

⁵⁴ І. Гізель, *Вибрані твори*, у 3 томах, упоряд., наук ред. Л. Довга (Київ-Львів: Видавництво “Свічадо”, 2009).

була присвячена вивченню сучасної України, з початковим акцентом на ключових питаннях української історії ХХ століття. Програма також взяла на себе видання журналу “Україна модерна,” випустивши 15–20 томів до кінця 2012 р. Крім того, Програма ім. Яцика взялася за оцифрування двох великих колекцій усної історії: кількості записів з Інституту історичних досліджень Львівського університету та значну частину колекції Українсько-канадського дослідницького та документаційного центру в Торонто, оцифровані Оксаною Дмитерко з Інституту історичних досліджень у 2009 і 2010 рр.

Львівська Програма ім. Яцика співпрацювала з Національним університетом “Києво-Могилянська Академія” та УКУ у підтримці докторської програми з єврейських студій. Під її егідою Владислава Москалець та Домініка Ранк вивчали їдиш та іврит, проводячи архівні дослідження в Єврейському університеті в Єрусалимі, тоді як Катерина Будзан займалася дослідженнями в архівах Інституту історії Церкви УКУ. Програма також започаткувала програму обміну для викладачів та студентів Єврейського Університету та УКУ. У березні 2010 р. Ілля Лур’є з Угорщини прочитав курс з новітньої історії східноєвропейських євреїв для УКУ та Львівського університету, який став частиною навчальної програми УКУ.

Ще одним напрямком діяльності Програми ім. Петра Яцика було видання збірників документів з новітньої української історії. Один з проєктів – повне зібрання творів галицького українського етнографа і громадського діяча о. Михайла Зубрицького у трьох томах, що вийшли у Львові протягом 2013–16 років, з роботою над третім томом, що наближається до завершення.⁵⁵ Серед інших проєктів – видання спогадів жінок, учасниць українського національного руху 1914–45 років,⁵⁶ та багатотомне зібрання листування Івана Франка за 1875–1916 роки.

У 2011–12 навчальному р. Програма ім. Яцика провела два круглих столи для українських вчителів історії в Києві, як частину міжнародного проєкту “Пам’ять про війни vs. війн пам’ятей,” співфінансованого Фондом MATRA Посольства Нідерландів. Учасниками були Тімоті Снайдер (Єльський університет), Олег Будницький (Вища школа економіки, Москва), Юрій Шаповал (Інститут політичних і етнонаціональних досліджень, Київ), Владислав Гриневич (Інститут політичних і етнонаціональних досліджень, Київ), Гжегож Мотика (Інститут політичних досліджень, Варшава) та Карел Беркгофф (Центр вивчення Голокосту та геноциду, Амстердам).

⁵⁵ І. Гізель, *Вибрані твори*, у 3 томах, упоряд., наук ред. Л. Довга (Київ-Львів: Видавництво “Свічадо,” 2009).

⁵⁶ *Незвичайні долі звичайних жінок. Усна історія двадцятого століття*, гол. упоряд. Іроїда Винницька (Львів: Видавництво Львівської політехніки 2013); Iroida Wynnuskyj, ed., *The Extraordinary Lives of Ukrainian-Canadian Women: Oral Histories of the Twentieth Century* (Edmonton-Toronto: CIUS Press, 2022).

Сприяння розвитку українознавства в Росії

Програма ім. Ковальських КІУСу активно працювала над стимулюванням та розвитком україністики в Росії. Вона підтримувала проєкти архівних публікацій, які очолює Тетяна Таїрова-Яковлева, професорка історії України та директорка Центру українських студій при Санкт-Петербурзькому державному університеті. Ці проєкти не лише роблять доступними нові архівні матеріали, але й дозволяють Таїровій-Яковлеві бути наставником для кількох аспірантів, які вивчають українську історію. Першим проєктом була публікація архіву гетьмана Мазепи російською мовою під назвою “Гетьман Иван Мазепа” (2007)⁵⁷ – важливої колекції історичних документів, віднайдених у 2004 р. у Санкт-Петербурзі. Ці документи є частиною архіву гетьмана Мазепи, який, як вважалося, був знищений під час розграбування Батурина московською армією у 1708 р. Програма ім. Ковальських продовжує підтримувати цей спільний проєкт із Санкт-Петербурзьким університетом, і другий том архіву був опублікований у 2014 р.

Другим проєктом КІУС у Росії стало складання повного опису фонду Малоросійського приказу, 1663–1722 рр. та публікація його результатів. Перший том покажчиків до “Малоросійського приказу” (фонд 229) був опублікований у 2014 р.⁵⁸

4. Моніторинг та оцінка подій в Україні

З 1991 р. співробітники КІУС уважно стежили за подіями та розвитком ситуації в незалежній Україні, виступаючи в ролі інформаційного ресурсу для канадського уряду, ЗМІ та широкої громадськості. Ця діяльність була особливо інтенсивною під час кризових моментів, як-от Помаранчева революція. У Едмонтоні, наприклад, Сергій Плохій, Богдан Клід, Девід Марплз і я давали інтерв'ю, які транслювалися на CBC TV і CBC Radio і використовувалися журналістами у таких виданнях, як “Edmonton Journal.” Марплз написав кілька коментарів, опублікованих в “Edmonton Journal” і “Toronto Star.” Він та Клід проводили публічні лекції про події в Україні, а я виступав на мітингу перед Законодавчими зборами Альберти 23 листопада 2004 р. У Торонто Франк Сисин, Марко Стех та Роман Сенькусь давали інтерв'ю на CBC та для “Голосу Америки.” Сисин також брав участь у форумі, присвяченому Помаранчевій революції, в Інституті Святого Володимира в Торонто. Електронна розсилка Романа Сенькуся стала важливим джерелом інформації про Помаранчеву революцію.

⁵⁷ *Гетман Иван Мазепа. Документы из архивных собраний Санкт-Петербурга*, в 2 вып. Вып. 1: 1687–1705 гг.; сост. Т. Г. Таирова-Яковлева (СПб.: Изд-во С.-Петербургского ун-та, 2007).

⁵⁸ *Батури́нский архив и другие документы по истории Украинского гетманства 1690–1709 гг.*, рук. проекта и сост. Т. Г. Таирова-Яковлева, отв. ред. Т. А. Базарова (СПб.: Дмитрий Буланин, 2014).

КІУС також співпрацював у спільному проєкті з Програмою ім. Стасюка та кафедрою українознавства Оттавського університету та Інститутом Кеннана у Вашингтоні, щодо підготовки регулярного бюлетеня про події в Україні, пов'язані з виборами 2004 р. Програма Стасюка спонсорувала семінар 30 листопада 2004 р., на якому я виступав як голова. Марплз, Ілля Хинейко та Джеймс Якута виступили з доповідями про політичну кризу в Україні перед аудиторією викладачів та студентів Альбертського університету.

Інформування наукової спільноти, уряду, ЗМІ та широкої громадськості про події в Україні було ключовим завданням Програми Стасюка. Програма вела архів з матеріалами про Україну ХХ століття, реалізовувала дослідницькі проєкти, спонсорувала та приймала науковців і викладачів, які спеціалізуються на сучасних українських проблемах. Програма уважно стежила за актуальними подіями в Україні, ведучи досьє на широкий спектр тем, включаючи політичні, економічні та соціальні питання, Чорнобильську катастрофу, вибори тощо. Від 1994 до 2014 р., коли я вже не обіймав посаду директора КІУС, програмою керував Марплз, який займався сучасними українськими проблемами (1986–91) і став відомим експертом з питань Чорнобиля та ядерної енергетики в Україні та колишньому Радянському Союзі. В період десятої річниці Чорнобильської катастрофи у 1996 р. та після закриття атомної електростанції у 2000 р. Марплза активно запрошували до ЗМІ. У березні 2001 р. програма спонсорувала круглий стіл на тему “Кучмагейт” в Альбертському університеті, де троє учасників обговорили останні відкриття та наслідки справи Георгія Гон'гадзе.

Протягом свого існування Програма Стасюка регулярно надавала читачам коментарі та аналіз сучасних подій в Україні. Як її директор, Марплз активно брав участь у більшості заходів: він представляв доповіді, брав участь у круглих столах, читав лекції, давав інтерв'ю, публікував статті як на сайті блогу Стасюка, так і в різних ЗМІ. У 2013 р. блог Стасюка “Актуальна політика в сучасній Україні” відвідували понад 2 000 читачів щоденно.

5. Реформування України

Виклики, які постали перед новою незалежною Україною, виходили далеко за межі академічного інтересу. Від КІУС очікувалося, що він відіграє провідну роль у сприянні переходу України до демократії та вільної ринкової економіки. Так, КІУС ініціював декілька значних проєктів, серед яких була Канадсько-українська бізнес-ініціатива (КУБІ) – високорівневий бізнес-форум, що відбувся 14–20 червня 1997 р. Цей форум зібрав прем'єр-міністра України Павла Лазаренка, міністра закордонних справ Канади Ллойда Аксворті, прем'єр-міністрів трьох канадських провінцій прерій, а також понад чотириста бізнесменів, урядовців та фінансових лідерів з обох країн. На заході відбулися панельні

дискусії на теми приватизації землі, політичних змін, банківської справи, інвестицій та торговельної політики, акцентуючи на партнерстві між Канадою та Україною. Після КУБІ відповідальність за її діяльність перейшла до новоствореної Канадсько-української торгової палати.

КІУС також започаткував Канадсько-український законодавчий та міжурядовий проєкт (КУЗіМП). У січні 1995 р. Лоуренс Декор, опозиційний лідер у законодавчому органі Альберти, Джеймс Якута та я узгодили розробку пропозиції щодо проєкту законодавчої допомоги Україні. Дорадчий комітет був сформований того ж місяця для нагляду за проєктом, у складі якого були представники федерального та провінційних урядів Канади, політики, члени українсько-канадської громади та бізнесмени. Проєкт отримав підтримку від урядів Альберти, Саскачевану, Манітоби, Онтаріо та Офісу спікера Палати громад Канади, а основне фінансування надійшло від Канадського агентства міжнародного розвитку (КАМР). Якута, адвокат з Едмонтону, обіймав посаду директора проєкту.

Створена КІУС, програма КУЗіМП мала на меті сприяння розробці нормативно-правової бази у співпраці з українським парламентом. Для реалізації проєкту було залучено понад сто канадських радників вищого рівня з різних міністерств, відомств і рад, включаючи Національну раду з енергетики Канади та інші організації. В рамках програми було проведено дванадцять семінарів у Верховній Раді України з участю канадських експертів, на яких було представлено щонайменше сорок три доповіді на законодавчу тематику. Понад сто українських посадовців взяли участь у навчальних поїздках до Канади, відвідавши численні міста та сільські райони. Було підготовлено понад двадцять законопроєктів у різних сферах, включаючи енергетичне регулювання, оподаткування, бюджетування, аграрну політику, інвестиції в нафту та газ, регулювання цінних паперів, товарних ф'ючерсів, пенсій та соціальної політики.

Після завершення першої фази КУЗіМП у 1999 р., яка отримала позитивну оцінку від Канадського агентства з міжнародного розвитку, КІУС розпочав розробку пропозиції для фінансування другої фази проєкту, яка була реалізована з 2000 по 2003 роки. Українськими партнерами були Верховна Рада, Кабінет Міністрів України, уряди кількох областей та неурядові організації, включаючи Всеукраїнський благодійний фонд "Енергія громади," який координував КУЗіМП в Україні. З канадської сторони КІУС керував проєктом, а участь у ньому взяли Парламент Канади та уряди кількох провінцій. Проєкт фінансувався Канадським агентством з міжнародного розвитку, а Якута був директором проєкту.

Протягом трьох років другої фази КУЗіМП було організовано поїздки для десяти груп українських фахівців до Канади з метою ознайомлення з канадською

законодавчою та регуляторною системами та їхніми основними принципами. Канадські експерти взяли участь у двадцяти двох заходах в Україні, включаючи семінари, круглі столи, слухання та зустрічі, щоб поділитися своїми знаннями і навичками у сфері законотворчості.

Загалом 102 українські експерти, включаючи народних депутатів, членів обласних рад, державних службовців та інших фахівців, брали участь у навчальних поїздках до Канади, а близько тисячі осіб брали участь у робочих групах, семінарах та інших заходах КУЗіМП. Під час заключного семінару учасники висловили думку, що результати КУЗіМП значно вплинули на розвиток демократичних процесів та відповідального врядування в Україні. Однак, згодом, в умовах корупції, виникли сумніви щодо цього висновку і впливу таких проєктів. У 2012 р., обговорюючи це з сенатором Рейнелл Андрейчук, яка була у керівній раді Канадського агентства з міжнародного розвитку, вона запевнила мене, що ці проєкти були важливими для розвитку демократичного суспільства в Україні.

КІУС залишив помітний слід, реалізувавши Проєкт сприяння прозорості та моніторингу виборів в Україні. Проєкт стартував 10 вересня 2004 р., коли Борис Вжесневський, бізнесмен і член парламенту Торонто, вручив чек на 250 000 доларів США від благодійного фонду “Допомога Україні.” Якута очолив проєкт від імені КІУС, а партнером у Україні був благодійний фонд “Енергія громади.”

У рамках Проєкту сприяння прозорості двадцять шість осіб відвідали Україну, серед яких були високопоставлені канадці. Вони брали участь у розробці та проведенні семінарів для місцевих виборчих комісій та спостерігачів. На додаток до тренінгів було створено інформаційний веб-сайт та випущено виборчий бюлетень. Проєкт допоміг підготувати понад тисячу місцевих спостерігачів в Україні. Ця діяльність, особливо моніторинг другого туру голосування 21 листопада 2004 р., виявилася надзвичайно важливою. Кілька спостерігачів займалися довгостроковою роботою в Україні, задокументувавши багато порушень виборчого законодавства. Верховний Суд України оголосив вибори 21 листопада недійсними.

6. Прихильні діячі громади і співробітники

Багато ініціатив та досягнень КІУСу були можливі лише завдяки значним зусиллям з фандрейзінгу. У 1992 р. більшу частину бюджету КІУСу складали кошти, виділені Альбертським університетом, але до 2012 р. частка університету у фінансуванні знизилася до менше ніж тридцяти відсотків. Решту коштів забезпечували вічні фонди, пожертви та ґранти. Як директор КІУСу, я впрова-

джував рішучу і систематичну стратегію фандрейзінгу, спираючись на розвиток тісних особистих стосунків з ключовими донорами та українськими освітніми фондами, як-от Канадська фундація для українських студій, Українська канадська фундація імені Тараса Шевченка, Фонд українських студій в США, й Альбертська фундація української спадщини. З 2005 р. у цьому мені допомагали співробітники КІУСу, які працювали за сумісництвом, як-от Анна Біско і Микола Сорока. Також співробітники КІУСу, включаючи Сисина, Кліда, Марка Стеха та Романа Шияна, активно підтримували наші зусилля з фандрейзінгу.

Протягом двадцяти років моєї діяльності на посаді директора Інституту, я намагався інтегрувати українські студії у північноамериканську та світову науку, забезпечувати об'єктивне знання про Україну в академічних, політичних, дипломатичних, військових та бізнес колах Канади та Заходу. КІУС підтримував наукові дослідження, надавав стипендії, публікував наукові матеріали, організовував заходи та сприяв впровадженню українознавчих курсів у навчальні програми. Окрім цього, КІУС плекав українську спадщину в Канаді, розробляючи програми дослідження українських поселень та громадського життя, а також документував українсько-канадську сакральну культуру. В Україні КІУС підтримував відродження українських студій та намагався сприяти демократичному реформуванню країни. Крім того, КІУС реагував на кризи в Україні, інформуючи уряди, ЗМІ, наукові кола та громадськість про події в країні.

Ця історія діяльності та досягнень підтверджує, що КІУС виконав свою місію, перетворившись на провідний дослідницький центр, присвячений вивченню України та українців. Таким чином, КІУС продовжує бути важливим інтелектуальним ресурсом для Альберти, Канади, міжнародної спільноти та України.

Переклала з англійської Лариса Білоус

Zenon E. Kohut: Bibliography (2005-23) / Зенон Когут: Бібліографія (2005-23)

2005

"Facing Ukraine's Russian Legacy: Politics and History in the Late Kuchma Era." *The Harriman Review* 15, no. 2/3 (2005): 20–24.

Co-editor with Bohdan Y. Nebesio and Myroslav Yurkevich. *Historical Dictionary of Ukraine. Historical dictionaries of Europe: no. 45.* Lanham: Scarecrow Press, 2005.

2006

"Pereiaslavs'ka uhoda ta ideia spokonvichnykh prav Ukraïny v politychnii ta istorychnii dumtsi Het'manshchyny." *Ukraïns'kyi arkheohrafichnyi shchorichnyk*, no. 10/11 (2006): 291–297.

2008

"From Japheth to Moscow: Narrating Biblical and Ethnic Origins of the Slavs in Polish, Ukrainian, and Russian Historiography (Sixteenth-Eighteenth Centuries)." *Journal of Ukrainian Studies*, no. 33–34 (2008): 279–292.

"Vid Hadiacha do Andrusova: osmyslennia 'Otchyzny' v ukraïns'kii politychnii kul'turi." In *Hadiats'ka uniia 1658 roku*, edited by Petro Sokhan' and Viktor Brekhunencko, 228–240. Kyiv: Kyievo-Mohylians'ka Akademiia; CIUS, 2008.

"Vid lafeta do Moskvy: stvorennia i peretvorennia bibliinoho rodovodu slov'ian u pol's'kii, ukraïns'kii ta rosiis'ki' istoriohrafii (XVI–XVIII st.)." *Skhid-Zakhid: istoryko-kul'turolohichnyi zbirnyk*, no. 9–10 (2008): 6–22.

2009

"Mazepa's Ukraine: Understanding Cossack Territorial Vistas." *Harvard Ukrainian Studies* 31, no. 1/4 (2009): 1.

2010

Co-editor with Bohdan Y. Nebesio and Myroslav Yurkevich, *The A to Z of Ukraine.* The A to Z guide series. Lanham: Scarecrow Press, 2010.

Co-editor with Olga Andriewsky, Zenon E. Kohut, Serhii Plokyh, and Larry Wolff, *Tentorium Honorum: Essays Presented to Frank E. Sysyn on His Sixtieth Birthday.* Edmonton-Toronto: CIUS Press, 2010.

Making Ukraine: Studies on Political Culture, Historical Narrative, and Identity. Toronto: CIUS Press, 2010.

Co-author Olga Andriewsky. "Shaping Ukrainian Studies: A Portrait of Frank E. Sysyn." In Olga Andriewsky, Zenon E. Kohut, Serhii Plokyh, and Larry Wolff, *Tentorium Honorum: Essays Presented to Frank E. Sysyn on His Sixtieth Birthday*, 1–30. Edmonton-Toronto: CIUS Press, 2010.

Review of Leonard G. Friesen, "Rural Revolutions in Southern Ukraine: Peasants, Nobles, and Colonists, 1774-1905." *Russian Review* 69, no. 1 (January 1, 2010): 156–157.

2011

"Kordony Ukraïny: terytorial'ni vizii kozakiv vid het'mana B. Khmel'nyts'koho do het'mana I. Samoilovycha." *Ukrains'kyi storychnyi zhurnal*, no. 3 (498) (2011): 50–73.

"Servant of the Tsar, Defender of Ukrainian Church Autonomy, and Promoter of the Kyivan Caves Monastery: The Political World of Inokentii Gizel' (1650s–1670s)." *Harvard Ukrainian Studies*, no. 32/33 (2011): 437–454.

Review of Barbara Skinner, "The Western Front of the Eastern Church: Uniate and Orthodox Conflict in Eighteenth-Century Poland, Ukraine, Belarus, and Russia." *The Catholic Historical Review* 97, no. 1 (2011): 158–159.

"Vplyv polityky na Inokentii Gizelia ta vydannia 'Synopsysu': nove osmyslennia." In *Inokentii Gizel'. Vybrani tvory*, edited by Zenon Kohut, Roland Pitch, and Iaroslav Stratii, vol. 3. Doslidzhennia ta materialy, 9–30. Kyiv-Lviv: Svichado, 2011.

2012

"'Ruthenian' or 'Ukrainian'?": Nation (Naród) in the Political Rhetoric of Hetman Petro Doroshenko." In *Theatrum humanae vitae. Studii na poshanu Natali Iakovenko*, edited by Natalia Bilous, Larysa Dovha, Vitalii Myhailovs'kyi, Natalia Starchenko, and Maksym Iaremenko, 425–434. Kyiv: Laurus, 2012.

"Vykonannia nashoho mandatu: zvit dyrektora Kanads'koho instytutu ukrains'kykh studii." *Zakhidn'okanads'kyi zbirnyk* 45 (2012): 62–82.

2013

Co-editor with Ivan Katchanovski, Bohdan Y. Nebesio, and Myroslav Yurkevich. *Historical Dictionary of Ukraine*. Second edition. Historical dictionaries of Europe. Lanham: Scarecrow Press, Incorporated, 2013.

2014

"From Commonwealth to Ukraine: The Reconceptualization of 'Fatherland' in Cossack Political Culture (1660s–1680s)." *Canadian Slavonic Papers* 56, no. 3/4 (September 2014): 269–289.

"Habent sua fata libelli: The Torturous Destiny of Two Monographs on Hetman Petro Doroshenko." In *Ukraïna na istoriohrafichnii mapi mizhvoiennoi levropy / Ukraine on the Historiographic Map of Interwar Europe. Materialy mizhnarodnoi naukovoï konferentsii (Miunkhen, Nimechchyna, 1–3 lypnya 2012 r.)*, edited by Ia. Mel'nyk, S. Plokhii, F. E. Sysyn, V. Smolii, O. Iurkova, 75–84 (Kyiv: Instytut istorii Ukraïny, 2014).

2015

"Post-Soviet Studies of the Cossack Elite: The Present State of Research and Future Tasks." *Harvard Ukrainian Studies* 34, no. 1–4 (January 2015): 373–384.

2016

Review of Amelia M. Glaser, "Stories of Khmelnytsky: Competing Literary Legacies of the 1648 Ukrainian Cossack Uprising." *The Russian Review* 75, no. 2 (April 1, 2016): 304–305.

2018

"Two Decades of Scholarship and Service: Report on the Canadian Institute of Ukrainian Studies (1992-2012)." *East/West: Journal of Ukrainian Studies* 5, no. 1 (January 2018): 9–37.

2020

"Reflections on the Republication of Mark von Hagen's Essay." *East/West: Journal of Ukrainian Studies* 7, no. 2 (2020).

2021

"More Authentic Than the Archival Copies: The Veracity of Velychko's Documentation for the Mazepa Era." *Harvard Ukrainian Studies* 38, no. 3–4 (2021): 205–218.

2022

"My Encounter with Early-Modern Ukraine." *Ukrainian Historical Review/Ukraïns'kyi istorychnyi ohliad* 1 (2022): 77–88.

2023

Co-editor with Volodymyr Sklokin and Frank E. Sysyn, *Eighteenth-Century Ukraine: New Perspectives on Social, Cultural, and Intellectual History*. Montreal-Toronto-Edmonton: McGill-Queen's University Press and CIUS Press, 2023.

Co-authored with Volodymyr Sklokin and Frank E. Sysyn, "Introduction." In *Eighteenth-Century Ukraine: New Perspectives on Social, Cultural, and Intellectual History*, edited by Volodymyr Sklokin, Frank E. Sysyn, and Zenon Kohut, 3–24. Montreal-Toronto-Edmonton: McGill-Queen's University Press and CIUS Press, 2023.

"The Development of a Little Russian Identity and Ukrainian Nation-Building." In *Eighteenth-Century Ukraine: New Perspectives on Social, Cultural, and Intellectual History*, edited by Volodymyr Sklokin, Frank E. Sysyn, and Zenon Kohut, 542–559. Montreal-Toronto-Edmonton: McGill-Queen's University Press and CIUS Press, 2023.

Compiled by Larysa Bilous